

Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban

B O R S A G E D E O N

A korábbi évszázadokban az írás, majd a nyomtatás alapanyaga, a hártya és a papír, viszonylag igen drága volt, ezért nagyon megbecsülték, és igyekeztek azt minél jobban, illetve ha lehetett, többször is felhasználni. A szigorú esztétikai követelmények adta keretek közötti minél nagyobb felület felhasználására jól ismert példa GUTENBERG eljárása, amikor is az első biblia nyomtatása során a kezdetben laponként alkalmazott 40 sort előbb 41-re, majd 42-re emelte. (Ezzel egyben akaratlanul állandó jelzöt adott a híres „42 soros” bibliának.) A sorok számának e növelése arra vezethető vissza, hogy a biblia igen terjedelmes szövegét — a latin nyelvű ún. *Vulgata* több mint három millió betűt tartalmaz — valamivel kevesebb hártýára, ill. papírra tudta rányomtatni.

De az anyaggal történő takarékoság terén más példák is vannak, különösen az állati bőrből készített íróhártýa esetében. Ennek természetes tartóssága lehetővé tette, hogy a már ráírt szöveget — rendszerint horzskóvel — lecsiszolják. Ezzel nemcsak az esetleges szóhiba esetén éltek — mint ma a radírozással — de elrontott egész lapokat is letisztítottak ilyen módon. Példa erre a híres ANONYMUS-féle kézirat, amelynek első lapjáról így távolították el a szöveget, s ugyanannak a hártýalevélnak hátlapján kezdték el a máig is fennmaradt szöveg írását.

Még messzebb mentek a takarékoságban az íróhártýa kapcsán, amikor már egész leveleket, sőt akár csonka vagy teljes kéziratokat, amelyeknek szövege már meghaladottnak, vagy hasznavehetetlennek tűnt, az említett módon ledörzsölték, majd azt új alapanyagként ismételtelen felhasználták. Ez az ún. palimpszeszt, amelynek a modern technika által nyújtott lehetőséggel történő kutatása külön stúdiumot jelent. Segítségével rendkívül értékes régi szövegeket lehet rekonstruálni, amelyek az emberi szem számára már különben eltűntek.

De nem csak az állati eredetű hártýára jellemző az ilyen másodlagos felhasználás, a hanem növényi eredetű papírra is. Utóbbinál természetesen nincs arra mód, hogy róla az írást, vagy a nyomtatást lecsiszolják, mert ellenállóképessége ezt nem teszi lehetővé, de más módon és más célokra azért hasznosítani tudták. A felhasználás legerjedtebb és a mostani vizsgálódás alapját képező formája a már egyszer használt papírnak kötéstáblák erősítésére történt igénybevétele volt.

A középkor viszonylag kevés, kézírással készült könyveinek leveleit kemény táblák közé szorították, hogy így védjék azt a mechanikus sérülés ellen. Ez a két tábla — különösen értékes és gazdagon díszített művek esetében — lehetett akár elefántcsontból készült faragvány, vagy nemesfémlemez drágakő díszítéssel is.

De a legelterjedtebbek a fából készített kötéstáblák voltak, amelyeket azután vagy csak a gerincnél fogtak össze fűzéssel, vagy — részben vagy egészben — bőrrel, nem ritkán éppen már egyszer megírt hártya kódexlapok másodlagos felhasználásával, be is vonták. A bőrrel bekötött táblákat azután késsel végzett metszés, vagy leggyakrabban bélyegzők belenyomásával díszítették is.

Ez volt az általános gyakorlat a könyvnyomtatás feltalálása idején a könyvek kötése területén. GUTENBERG találmánya ezen a téren is forradalmi változásokhoz kellett, hogy vezessen. Az egyre nagyobb számban előállított könyvek bekötése mind komolyabb feladatot jelentett, ráadásul a fatábla nehézkessé is tette a könyvet. Ennek tudható be, hogy különösen a 16. század második és a 17. század első felében egyre gyakrabban helyettesítették a fatáblát vastag papírral, ami már lényegében a mai könyvkötői gyakorlattal egyezik meg. De a lemezpapír még mindig költséges volt az akkori körülmények között, ezért arra törekedtek hogy azt más, olcsóbb anyaggal helyettesítsék. Ennek legelterjedtebb megoldása az volt, hogy használt papírt, ún. makulatúrát állati (enyv) vagy növényi (csiriz) ragasztóval több rétegben vastag lapokká erősítettek össze, majd ezekből alakították ki a könyv kötésének tábláit.

A kötéstáblák erősítésére igénybe vett papírt előzetesen általában vagy írás, vagy nyomtatás céljaira használták már fel. Ezek többségében olyanok voltak, amelyek eredeti rendeltetésüket betöltötték a továbbiakban megőrzésük már nem látszott szükségesnek. Ennek tudható be, hogy zömmel olyan jellegű dokumentumok kerültek az ilyen kötéstáblákba, amelyek különben szinte maradéktalanul elpusztultak. Ezek itt azután akár évszázadokon át ismeretlenül fennmaradhattak.

A korábbi századokban a selejtpapír, vagy makulatúra egyik legnagyobb forrása a nyomda volt. A nyomdában ilyen szükségképpen nagy mennyiségben halmozódik fel a munka során. Tartalmát és eredetét tekintve, meglehetősen sokrétű ez a selejt a nyomda levelezésétől kezdve a szedésre kerülő kéziratig, de legtöbbször selejtpapír mégis csak a nyomtatás során keletkezik. Itt a szedés ellenőrzésére, korrigálás céljaira készülő ún. kefelevonatok a feladatuk betöltése után feleslegessé válnak. A szedésnél azonban összehasonlíthatatlanul több papírt emészt maga a nyomtatás. Itt szinte minden munkafázis (beemelés, kilövés stb.) ellenőrzéséhez újra és újra levonatot kell készíteni, amit feladata betöltése után már nem őriznek meg. A nyomtatás folyamán felfedezett hiba miatt is lehetséges, hogy a már elkészült íveket kiselejteznek. További jelentős mennyiségű hulladékpapír akkor keletkezik, amikor a több ívből álló nyomtatványt teljes kötetté hordják össze és kiderül, hogy az ívek példányszáma nem azonos. Ekkor a régi századokban vagy a túlkeveséből új szedés felhasználásával kinyomtatatták a szükséges íveket, vagy ami a gyakoribb eset, a legkisebb példányszámot meghaladó összes többi ívet, mint már használhatatlant kiselejtezték. De talán a legnagyobb mennyiségű makulatúrát a nyomdák raktárában visszamaradt és eladhatatlannak bizonyult munkák ívei tették, ill. teszik ki. Hogy egy kiadvány mikor és miért válik véglegesen eladhatatlanná, ennek oka igen különböző lehet. Legsűrűbben előforduló eset a naptáraké, amelyek a tárgyévét követően szinte maradéktalanul makulatúrává válnak. De egy mű újabb kiadása, vagy a nyomda vallási irányzatában beállott változás mind-mind okai lehetnek többkevesebb kiadvány nyomtatott íveinek selejtté minősítésének.

Már a múlt században hazánkban is nem egy érdeklődő (pl. TOLDY Ferenc, LUGOSSY József) figyelt fel a könyvtáblákban megbúvó, többségében ritka, sőt ismeretlen nyomtatványokra. Elsősorban FRAKNÓI Vilmos volt az, akit több gyűjtemény állományából mintegy száz esetben a megsérült kötésből kikandikáló régi nyomtatványok arra vittek, hogy azokat áztatás segítségével szétválassza egymástól, illetve a kötéstől. Ennek során nem kevesebb, mint negyvenöt korábban ismeretlen régi, magyar nyelvű nyomtatványt fedezett fel.¹ De nemcsak FRAKNÓI, sok más könyvtáros és gyűjtő is felismerte a körülményt, hogy a régi könyvtábla úgy őrzött meg századokon át különben teljesen elpusztult nyomtatványokat, ahogyan a föld őrzi letűnt korok tárgyait a régész számára.

Így alakultak ki a különböző könyvtárakban azok a kisebb-nagyobb töredékgyűjtemények, amelyek mint a múltban, a jelenben és a jövőben kutatások tárgyai, hiszen bennük — a kéziratokról nem is beszélve — még számos 17—18. századi, különben ismeretlen magyarországi nyomtatvány található. Ezek meghatározása azonban rendkívüli körülmekintő, igényes feladat, így eddig a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” (RMNy) elnevezésű vállalkozásnak az Országos Széchényi Könyvtárban működő szerkesztősége csak a 16. századi nyomtatványokkal tudott foglalkozni. (A kéziratok töredékei közül rendszeres feldolgozásra eddig csak a hebraikák kerültek, SCHEIBER Sándor dolgozta fel és publikálta őket.²)

Hogy a kötéstáblák szétosztása során milyen rendkívüli értékek és érdekességek kerülnek elő, jó példák rá a legrégebb magyar nyelvű nyomtatványok, mert köztük több is³ csak mint ilyen módon napfényre hozott töredék maradt fenn. A múlt században kezdett ilyen jellegű kutatás nem egyszer vezetett a közelmúltban is rendkívüli eredményekre. Legyen elég itt csak a legutóbbi idők eredményeire utalni. A *Várad* *Énekeskönyv*⁴ wolfenbütteli unikumának kéréséből előkerülő értékes debreceni nyomtatványokra⁵, vagy a *Komjáti Énekeskönyv*⁶ eperjesi példányából kibontott HUSZÁR Gál-féle kiadványokra⁷ kell csak emlékeztetni.

Az Országos Széchényi Könyvtár előző évkönyvében⁸ tájékoztatást adtam Joannes MANLIUS könyvkötői tevékenységével foglalkozó kutatásaim eredményeiről. Ezek szerint ez a nyomdaműhely 1582—1605 között Nyugat-Magyarországon jelentős könyvkötői munkát is fejtett ki. Ennek megállapításához és bizonyításához éppen a kötéstáblákba beragasztott, ill. az azokból kikandikáló nyomtatványok szolgáltak. Kérésre a kötetek egy része esetében a tulajdonosok (Németújvár, Ferences könyvtár — Budapest, Egyetemi Könyvtár — Sopron, Városi Levéltár) hozzájárultak, hogy e MANLIUS-féle kötéstáblákat szakszerűen szétbontsák, ill. azt követően új táblák felhasználásával ismét bekössék. E munkálatokat a Graz-i ferences rendtartomány könyvtárában maga P. Theodor TABERNIGG könyvtárvezető végezte el, Magyarországon pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvkötőműhelyében és az Országos Levéltár restauráló labo-

1. *Magyar Könyvszemle*. 1878. 251—302. 1.

2. *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*. Budapest 1969.

3. *RMNy* 12, 18, 24.

4. *RMNy* 222.

5. *Magyar Könyvszemle*. 1970. 119—129. 1. — *RMNy* 170, 178, 191A, 191B, 192A.

6. *RMNy* 353.

7. *Magyar Könyvszemle*. 1972. 180—192. 1.

8. 1970—1971. 301—321. 1.

ratóriumában folytak a munkák. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a könyvtáblák szétbontását megengedték, és akik azt gondosan elvégezték.

A három gyűjteményben a következő kötetek táblái kerültek szétbontásra: Németújvár, ferences könyvtár: 3/215, 4/250 (mindkettő fólió alakú).

Budapest, Egyetemi Könyvtár: RMK II 23 (nyolcadrét alakú).

Sopron, városi levéltár naptárgygyűjtemény: 1584, 1599, 1602, 1603, 1604, 1605, 1605bis (mind a hét negyedréte alakú).

A három városból tehát összesen tíz MANLIUS-kötés került behatóbb vizsgálat alá: két fóliás, hét negyedréte és egy nyolcadrét alakú. Mind a tíz kötetben kizárólag használt papírból volt összeragasztva a két-két kötetstábla: a fóliások esetében táblánként 16—16, a negyedréte alakúaknál átlagosan valamivel több, mint 10—10 (1×13 , 1×12 , 2×11 , $1 \times 8,5$ és 2×8), míg a nyolcadrét alakúnál 10—10 levélből. Érdekes tehát megfigyelni, hogy a nagyalakú fóliások kötetstábláinak megerősítésére egyenként 16—16 levelet ragasztottak össze, míg a kisebb alakúaknál (negyed-, ill. nyolcadrét) ehhez 10—10 papírlevél is elég volt. Ez logikus is, hiszen a nagyobb méretű táblák azonos erejű mechanikus behatásra jobban meghajolnak, mint a kisebbek, így fokozott megerősítésre szorulnak.

A használt papírlevelek hat kötetben mind nyomtatványból állottak, négy esetben pedig 4—10 üres papír is került elő. Ez utóbbiaknak száma azonban a nyomtatottaknak csak 10—40 százalékát teszi ki. Egy alkalommal (Németújvár 3/215) egy lapon kézírásos levélcímzés található, amely Johann Friedrich von SACHSEN-nek szól.

Ezzel elérkeztünk vizsgalódásunk érdemi részéhez, a kiáztatott nyomtatványok közelebbi szemrevételeéhez. A három lelőhelyről előkerült töredékek külön-külön csoportot alkotnak, mert nincs közöttük átfedés. Ráadásul még a kötetek formátuma is eltér egymástól, így ismertetésükre is mai őrzési helyük szerint kerül sor az alábbiakban.

A németújvári gyűjteményből bontásra került 3/215 jelzetű kötet 1589-ben Kölnben nyomtatta Arnold MYLIUS. A fóliás két táblájából három különböző MANLIUS által készített nyomtatvány töredékei kerültek elő.

Mindössze két levélpár (B_{1+4} és B_{2+3}) formájában az egész B-jelzésű ív, került elő Erhard PÖCKHL *Neue Zeitung auss Ungern* kezdetű haditudósításából, amelyet MANLIUS 1587-ben nyomtatott Monyorókeréken^{8a}. A tíz levélből álló kis kiadványból eddig mindössze három, de teljes példány volt ismeretes: mindháromat külföldi gyűjtemények őrzik (a grazi ferencesek, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek és az olomouci Egyetemi Könyvtár). Érdekes felfigyelni arra a gyorsaságra, amellyel a kiadvány jellegének, a mai hírlapok őseinek, a *Neue Zeitung*-nak megfelelően jelentette meg MANLIUS ZRÍNYI György titkáranak 1587. augusztus 19-én kelt és az augusztus 9-én Sárkányszigetnél a törökökkel lezajlott összecsapásról szóló beszámolóját. Hogy a most töredékben is előkerült monyorókeréki nyomtatvány feltehetően még a nyár végén készülhetett, arra abból lehet következtetni, hogy e mű még ugyancsak az 1587. esztendőben két további kiadásból is ismeretes. Az egyik Grazban Hans SCHMIDT⁹, a másik Nürnbergben Leonhard

8a *RMNy* 599.

9. *Apponyi*. Hungarica 1877.

HEUSSLER¹⁰ műhelyében készült. A grazi kiadás hivatkozik is a MANLIUS-féle első megjelentetésére: „erstlich gedruckt zu Eberaw in Ungarn”.

Az említett kötésből kikerült másik nyomtatvány Nikolaus GABELMANN, császári történetíró latin nyelvű tudósító históriás éneke, a *Monomachia Hungaro-Turcica* első, MANLIUS által 1588-ban készített kiadása^{10a}. Ebből eddig csupán az első, A-jelzésű ív két igen hiányos maradványa volt ismeretes a budapesti Egyetemi Könyvtárból és a soproni Berzsenyi Gimnázium könyvtárából. Most a C-ív külső levélpárja (C₁ + C₄) hat, a belső (C₂ + C₃) pedig öt teljes példányban került elő. A históriás ének Mecklenburgból származó szerző személyes élményén alapuló beszámolója az 1581. május 1-én Korpona közelében DOBÓ Ferenc lévai várkapitány és az esztergomi bég közötti párviadalról. GABELMANN 1588-ban, műve kinyomtatásakor Csepregen volt iskolamester NÁDASY Ferenc szolgálatában. A közelben tevékenykedő MANLIUS készítette el tehát e munka első nyomtatott kiadását. GABELMANN a következő évben Padovában tanult jogot és históriás énekét ott Paolo MEIETTI műhelyében újra megjelentette.¹¹ Ezzel a második kiadással történő összevetés segítségével lehetségessé vált az eddig összesen csak az első és harmadik ívből ismeretes MANLIUS-féle kiadás hozzávetőleges rekonstrukciója.

A mű — a padovai kiadás szerint — két részből (liber) áll. Az első terjedelme 509, a második pedig 1396, azaz az egész históriás éneké összesen 1905 sor. Ebből a MANLIUS-féle kiadás első ívéen (az A₄ levél két lapján) az első 37 sor maradt fenn. A most előkerült harmadik ív nyolc lapján húsz-húsz soronként összesen 160 sor található, amely a mű 198—357. sorait teszi ki. A második, B-jelzésű íven tehát ugyancsak ilyen beosztásban és terjedelemben a 38—197. sor szövege állhatott. A negyedik, azaz D-jelzésű ív utolsó lapjának 12. sorában végződhetett az 509. sorral a *Monomachia* első része. A második rész tehát az E-jelzésű, ötödik íven kezdődött és laponként húsz sort számolva a 13., vagyis N-jelzésű ív hatodik lapján (N₃b) a 16. sorban fejeződhetett be.

A két kiadásból eddig csak a bevezető részek voltak összevethetőek, a MANLIUS-féle kiadás első ívének erős csonkultsága miatt ez is csak korlátozottan. Ennek során az volt megállapítható, hogy az 1588. évi kiadás harmadik lapján (A₂a) található, *Autor ad libellum* megjelölésű vers¹² az itáliaiban nem szerepel. Az első kiadásban a fentit követő *Ad manes Virgilii poetae auctor* viszont a padovaiában is fellelhető a második ív első levelén. Ennek harminc sorából az első 11 maradt meg az A₂b lapon, a többi a ma hiányzó A₃a lapot tölthette meg. Az A₃b lap beosztása nem volt rekonstruálható.

Az 1588. évi kiadás címlapjának szövege szerint: *Adjecta sunt etiam duo poemata eiusdem auctoris: alterum de insigni victoria Turcica XXI. Augusti juxta Calend. Greg. proxime reportata, alterum de laudibus regni Hungariae*. Ezek szerint itt is lenyomtatásra került az 1590. évi kiadásban a *Monomachiat* követő két óda: *Ode de strage Turcarum Sarkansigetana*¹³ és *Ode II de fertilitate Hungarica*.¹⁴ Feltehető, hogy ez a 96, ill. 88 sor terjedelmű vers MANLIUS gondozásában öt-öt

10. RMK. III. 761.

10a RMNy 618.

11. Apponyi. Hungarica 532.

12. Magyar Könyvszemle. 1881. 135. l.

13. M₃b—N₂a = 47b—50a.

14. N₂b—O₁a = 50b—53a.

lapot foglalt el. Ha a *Monomachia* a fentiekben kifejtett következtetésnek megfelelően valóban a N₃b lapon végződött a MANLIUS-féle kiadásban, úgy a függelék-ként hozzácsatolt két óda a N₄a—O₂a, ill. az O₂b—O₄b lapokat tölthette meg. Feltehető, hogy az 1588. évi kiadás ezzel be is fejeződött. Ez esetben a nyomtatvány összterjedelme 13 egyenként 4—4 leveles, A—0 jelzésű füzetben 56 levél volt.¹⁵

Érdekes, hogy az ugyanebből a kötéstáblából előkerült és a fentiekben már említett PÖCKHL-féle német nyelvű prózai tudósítás ugyanarról a sárkányszigeti összecsapásról szól, amit GABELMANN első ódájában latin vers formájában örökített meg.

Az 1590. évi kiadás végén álló hét óda közül az utolsó öt¹⁶ bizonyosan nem volt meg a MANLIUS-féle kiadásban, mert a padovai kötet O₁a lapján (53a) ez áll: „Sequuntur tres odae (ne chartae reliquantur vacuae) . . .”. Tehát csak az üresen maradt lapok megtöltésére kerültek be a kiadványba e rövid versek. Jó példa ez a korabeli könyvek szerkesztési és előállítási gyakorlatára. Ráadásul a még üresen maradt lapok terjedelmét az idézett mondat kiszedésekor, vagyis az utolsó, O-jelzésű ív első lapján, tévesen ítélték meg, mert az említett három további óda helyett ötre volt szükség, hogy még legalább az utolsó levél rektóját is megtöltsék. (A verzó így is üresen maradt.) Az öt óda forrásáról is említést tesz a padovai kiadás, amelynek teljes szövege így szól: „Sequuntur tres odae (ne chartae reliquantur vacuae) ad tres nobilis. viros Hungaros, illustriss. d. Francisci de Nadasdy &c. consiliarios. Sunt autem depromptae ex libro primo epigrammatum, quae domi asservata maturiora facta brevi emittentur.”¹⁷ A három említett, NÁDASY Ferenc környezetéhez tartozó személyhez („Gabriel SANTIPIORFFY, Nicolaus RUDYNAY, JOHANNES PARNASSUS”) írt versek GABELMANN „otthon” (domi), tehát Magyarországon őrzött és nyilván kéziratos versgyűjteményének első részéből valók.

A *Monomachianak* a MANLIUS-féle kiadás most előkerült harmadik ívén található 160 sora (198—357) szövegszerűen is összevethető volt az itáliai kiadással. Ennek során megállapítható volt, hogy a padovai kiadás 254. sora után két olyan sor következik, amely a hazaiból — a C₂a lap 17. és 18. sora között — hiányzik. A két sor szövege így szól: „Cui foelix Ragocz, victricibus imperat armis, — Que Bornmissa suo, quemque Humney Marte coronat.” Ehhez még egy csillaggal lapszéli jegyzet is található a következő (7b) lapon: „Capitanei omnes in Agriam Tockai Dur.”. Itt jegyezhető meg, hogy GABELMANN munkájának második kiadását viszonylag bő, prózai jegyzetanyaggal egészítette ki, amelyet a lapok külső szélére szedtek Padovában.

Ugyanebben a most kiáztatásra került, monyorókeréki szövegrészben viszont két olyan sor is található, amely a második kiadásból, annak 344. sora után hiányzik. A C₄b lap 6—7. sora így hangzik: „Nam quos clarificat, semper fortuna fovere / Non solet, ac quos deservit premere impia eosdem.” E kétsoros kihagyás következtében helyreáll a két kiadás sorszámanak azonossága, amely a fentebb

15. GULYÁS Pál (*A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Budapest 1931, 217. l.) a számára egyedül rendelkezésre állott csonka első ív alapján jutott e kiadás nem meggyőzően kikövetkeztetett 64 leveles terjedelméhez.

16. 53b—56a.

17. O₁a=53a.

említett betoldással billent meg. Ezek után nem zárható ki, hogy a szerző műve további részeiben is végzett ilyen jellegű, kisebb jelentőségű igazításokat, de a mű egésze és terjedelme ezek során feltehetően lényegesen még sem módosult. Így első kiadásnak a fentiekben kikövetkeztetett teljes terjedelme és beosztása remélhetőleg valós. Ez a feltevés azonban csak egy teljes példány, vagy további töredékek előkerülése esetében lesz bizonyítható.

Az említett németújvári kötet (3/215 jelzetű) kötéstáblájából a PÖCKHL német és GABELMANN latin nyelvű tudósításán kívül húsz levélpár is került elő, amely FRANKOVICS Gergely magyar nyelvű munkájából származik. A másik szétbontott (4/250 jelzetű) németújvári kötésből, amelyben egy 1588-ban Bergamóban Comino VENTURA által készített Torquato Tasso kiadás található, ugyanennek a FRANKOVICS-féle munkának nem kevesebb, mint 29 további levélpárja került elő. Összesen tehát az egyes füzetek külső (1. + 4. levél), vagy belső (2. + 3. levél) levélpárjai közül nem kevesebb, mint 46 volt a két kötet tábláiban összeragasztva. Az A—S jelű 18 ív közül csak az O-jelű hiányzik teljesen. 11 ívből a belső levélpár került most csak elő (A, C, E, F, G, H, J, K, L, P, Q), míg az utolsó, terjedelmesebb S-jelű ívből valószínűleg a legbelső levélpár hiányzik. Öt ív (B, D, M, N, R) teljes. Így a feltehetően 74 levél terjedelmű nyomtatványból, amelynek kollációja A⁴—R⁴S⁶? formában rekonstruálható, 46 levél, vagyis közel kétharmada előkerült.

FRANKOVICS-nak e furcsa, evangélikus valláserkölesi elmélkedéseket orvosi tanácsokkal összevegyítő munkájának két nyomtatott kiadásából is maradtak fenn hiányos példányok, ill. töredékek¹⁸. A második kiadást MANLIUS 1588-ban készítette Monyorókeréken. Ennek két ismert példányában¹⁹ a szövegrész teljes, csak a rézmetszetes illusztrációk közül hiányzik néhány. Az első kiadásból korábban sokkal kevesebb rész, csak két töredék volt ismeretes: az első, A-jelzésű ív egy erősen megviselt példánya a németújvári könyvtár 3/255 jelzetű könyvének táblájába beragasztva és a második, B-jelzésű ív egy ugyancsak csonka példánya korábbi áztatásból az Országos Széchényi Könyvtárban²⁰.

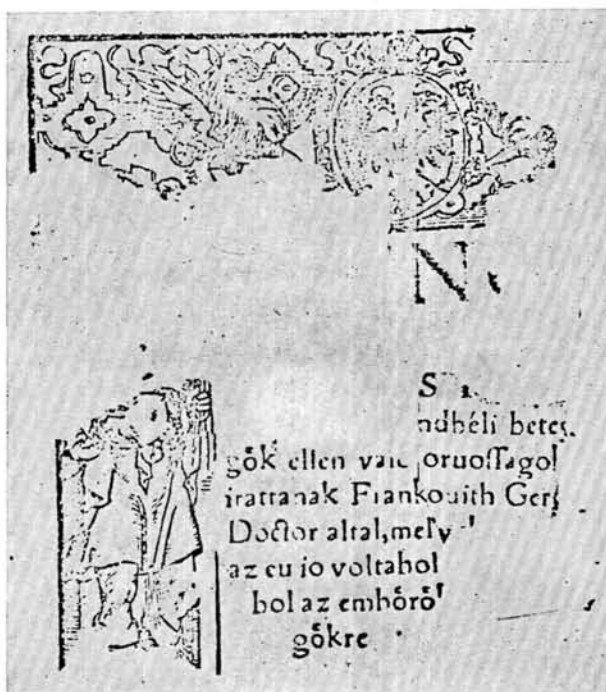
Összevetve a most kiáztatott leveleket, megállapítható volt, hogy azok mind eltérnek a második kiadástól, ill. ellenőrizhető kis része — az A- és B-jelzésű ív — megegyezik az elsővel. Így tehát igen jelentős mértékben lehetett előbbrejutni az eddig csak töredékekből ismert korábbi kiadás tanulmányozása terén. Fokozta ezt az a körülmény, hogy kérésünkre P. Theodor TABERNIGG leázta a németújvári 3/255 jelzetű kötet belső táblájába beragasztott, erősen rongált első ívet. Az így előkerült valamennyi töredék vizsgálata, ill. a második kiadással történt összevetése alapján az alábbiak állapíthatók meg:

Az említett A-jelzésű ívnek sajnálatos módon éppen a külső ívpárja sérült meg az idők folyamán, így sem a címlapon, sem az ajánlás végén az évszám nem maradt meg. Ezért továbbra is bizonytalanságban marad az első kiadás megjelenésének időpontja. Érvényes az a korábbi, 1582 és 1585 közöttre szóló kormeghatározás, amely egyrészt azon alapult, hogy az 1582-től Magyarországon tevékenykedő MANLIUS nyomdakészletével állították elő, másrészt hogy az első

18. *RMNy* 532 és 617.

19. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára.

20. *RMK*. I. 217b jelzet alatt.

I. ábra

kiadás egyik üdvözlőversében BEYTHE István neve mellett — a második kiadástól eltérően — nem szerepel a szuperintendensi cím megjelölés; szuperintendensnek őt 1585 első felében választották.²¹

A most előkerült, rendkívül megviselt címlap (1. ábra) kerete megerősíteni látszik ezt az időmeghatározást. MANLIUS, Magyarországra érkezése előtt, 1575 és 1580 között Ljubljánában, az akkori Krajna fővárosában nyomtatott. A leáztatott töredéken látható fametszetes címlapkereten szereplő címerek ljubljánai eredetre utalnak, és az ő Magyarországon készült kiadványai közül — a mai ismeretek szerint — csak egyetlen egyen használta őket: Georgius CAESIUS 1584. esztendőre szóló német nyelvű naptára címlapján²². A címlap erősen csonka szövege a második kiadás segítségével a következőkben rekonstruálható: [Hasz]n[os es / fölötté szik/seges könyv, az I]st[en / fiainak sok re]ndbéli beteg[se-/]gök ellen valo oruosságok[rol/] irattanak Frankouith Ger[gely/] Doctor által, mely[eket Isten/] az eu io voltabol [es ajándéká-/]bol az embörök[nek egészse-/]gökre [rendölt.]

Ebből kiderül, hogy a szerző a második kiadásra a címszöveget kibővítette és átrendezte. Alatta állhatott az évszám, mint MANLIUS összes többi, címlapkerettel készült nyomtatványa esetében.²³ Érdekes itt megjegyezni, hogy a

21. Vö. *RMNy* 617.

22. *RMNy* 537.

23. *RMNy* 516, 537, 552, 553, 554 és 617.

nyomdász utoljára 1588-ban, éppen FRANKOVICS munkája második kiadásában használt fametszetes címlapkeretet, később egyetlen egyszer sem.

FRANKOVICS azonban nem csupán a címlapon eszközölt változtatásokat, de az egész kötetet átdolgozta részben szerkezetileg, részben szövegileg 1588-ban. Erről tanúskodnak az első kiadás most előkerült jelentősebb részei. Már a címlap hátán levő néhány töredéksor elárulja, hogy ez nem azonos a későbbi kiadásban e helyen álló *Summája e könyvnek*-kel. A második levélen kezdődő ajánlás (A_{2a}—A_{1b}) címzése kifejezetten jelentős eltérést mutat a két kiadásban. Míg a második NÁDASDY Ferencnek, Sopron megye nemeseinek és MEGYERI Imre alispánnak szól, az első címzése: „Tekintetes és nevezetes, bölcs és tiszteletes uraknak, Sopron városa tanácsának és az egész polgári községnek . . .” Ennek megfelelően különbözik a két kiadás ajánlásának a szövege is.

Sorra haladva az első kiadás bevezető részeinek szövegén, az ajánlást három rövid vers (B_{1a}) követi: „Gregorius Francovith de se ipso” — „Stephani Beythe testatum” — „Distichon”. Mindhárom azonos szöveggel szerepel a második kiadásban, csak a nevek mellé később címek is kerültek: FRANKOVICS a „doctor physicus”, BEYTHE pedig a „superattendens per Ungariam” megjelölést kapta utólag. A következő, kis prózai részben (B_{2a}—B_{3b}) a szerző munkáját az „élet könyvének” nevezi, míg a második kiadásban ezt „az élet és igazság” könyvére módosította és szövegét is átdolgozta. Hasonló sorsra jutott az első kiadás „Istentől kegyelmet kívánok . . .” kezdetű ajánlása, amely a B_{4a} lapon kezdődik és feltehetően a ma is hiányzó C_{1b} lapon ért véget. Ugyancsak átdolgozásra került később az „E tudomány eredetének nyilvánvaló megmutatása” című rész (C_{2a}—C_{3a}). Ezzel szemben mindkét kiadásban azonos a „Gergely doktor címere” megjelölésű, nyolc sorból álló latin vers (C_{3a}). A „Frankovith Gergely doktor alázatos könyörgése az Úristenhez” című rész a C_{3a} lapon kezdődik és feltehetően a hiányzó C₄ levélen fejeződött be. A szerző a második kiadásban ezt is átdolgozta.

A C₄ levélen kezdődhetett a főrész is, amelyben orvosi tanácsait vallás-erkölcsi elmélkedéseivel váltogatja és keveri FRANKOVICS. Utóbb itt is számtalan esetben átdolgozta vagy igazította a szöveget, aminek részletes taglalása ez ismertetés kereteit szétfeszítené. A FRANKOVICS-féle kötet most előkerült töredékekből megismert zárórészei is eltérést mutatnak az 1588. évi kiadástól. Így az első kiadásban — legalábbis a rendelkezésre álló levelek tanúsága szerint — csak *Az Urísten nékem* kezdetű 23. zsoltár verses parafrázisa került lenyomatásra a későbbi változatban található négy vers közül. A kötetet záró tartalomjegyzéknek csak a második fele maradt fenn, amely után *Amely vétkek estek széjjel(?) e könyvben a nyomtatás közt* című sajtóhibajegyzék áll.

Összehasonlítva a két FRANKOVICS-kiadásban alkalmazott könyvdíszeket, megállapítható, hogy MANLIUS a másodikban bővítette a felhasznált metszetek körét. Így a most előkerült levelek egyikén sem található az 1588. évi kiadásban szereplők közül sem a 72 × 54 mm méretű álló téglalap alakú újszövetségi illusztráció²⁴ sem az ilyen tartalmú iniciálé nagyságú sorozat²⁵. Ezzel szemben az első kiadásban záródíszeken és iniciálékon kívül a nagyméretű, ószövetségi tartalmú

24. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961. 114—115. l. és LXVI., LXVII. tábla.

25. SOLTÉSZNÉ, i. m. 115. l. és LXVIII. tábla.

fametszetek²⁶ is láthatók. A FRANKOVICS-könyv díszítéséből kiemelkedik az a tíz rézmetszetes illusztráció, amely kifejezetten ehhez a munkához készült, és egyben a hazai rézmetszés könyvben felhasznált első ismert terméke²⁷. Az 1588. évi kiadás két ismert példányában ezek közül nyolc különböző, a kötetbe utólag beragasztott, egészlapos rézmetszet található. A szöveg margójára és a képek alá nyomtatott nagybetűk mutatták a magasnyomással készült szöveg és a mélynyomással előállított illusztráció közötti összefüggést. E jelzések nyújtottak egyben eligazítást a könyvkötő számára is, hogy a kétféle nyomtatási eljárással szükségszerűen külön-külön előállított lapok miként kövessék egymást a kötetben. Éppen a betűjelzés alapján ismeretes, hogy e rézmetszetes sorozat eredetileg tíz darabból állott, amelyből a D és I jelzésű negyedik, ill. kilencedik illusztrációból a mai napig egyetlen példány sem került elő. Ugyancsak a lapszéli betűjelzések alapján volt megállapítható, hogy e sorozat mind a tíz tagja már az első kiadáshoz elkészült. A most kibontott lapokon megtalálható ez az utalás a „B” (C₃a), az „E” (E₂b), a „G” (kétszer is jelölve: L₂a és L₂b), a „H” (N₂a) és a „K” (R₄b) betűkkel. Sajnos, a rézmetszetekből a szövegrészből előkerült mintegy száz levél között egy sem akadt. A németújvári MANLIUS-kötésekből kibontott és a fentiekben ismertetett FRANKOVICS mű első kiadása kapcsán szólni kell arról is, hogy ugyancsak a németújvári ferencesek könyvtárában a 4/5 jelzetű kötet táblájából előkerült ugyanennek a munkának 1588. évi második kiadásából a D-jelzésű ív mind a négy levele.

A fentiekben említett töredékeket mind a németújvári könyvtár MANLIUS által készített kötéstábláiból áztatták ki. Érdemes szemügyre venni ezeket abból a szempontból is, hogy vajon mikor, miért és hogyan kerültek oda. A mai ferences gyűjtemény egykora a BATHYÁNY családnak volt. Ennek seniora MANLIUS magyarországi tevékenységének első korszakában az 1590-ben meghalt Boldizsár volt. Az ő könyvtára számára készültek MANLIUS kötése 1589–90-ben.²⁸ A most előkerült PÖCKHL-féle mű, mint ahogy ez a fentiekben már bővebben kifejtésre került, 1587 őszén kerülhetett ki MANLIUS sajtója alól. GABELMANN munkája az 1588. évszámot viseli, akárcsak FRANKOVICS írásának második kiadása. E nyomtatványokból egy-egy ív jutott csak a kötéstáblákba egy – hat példányban. Ez azt bizonyítja, hogy a felesleges, feltehetően nagyobb példányszámban készült ívek nem sokkal azok kinyomtatása után makulatúraként kerültek e kötéstáblákba másodlagos felhasználásra.

Más a helyzet a FRANKOVICS-féle kiadvány első kiadásával, amely évekkel korábban készült és ívei sorozatban voltak összeragasztva papírlemezzé. Itt nem egy-egy ív felesleges példányairól, hanem egy egész, raktáron levő kiadvány eladhatatlanságáról van szó. Megerősíti ezt a feltevést a FRANKOVICS-féle könyv első kiadásából előkerült levelek elhelyezkedése is pl. a németújvári 4/250 jelzetű kötetének két táblájában. Az elsőtől kívülről, a hátsóba belülről elindulva a Q-jelzésű ívtől vissza az A-jelzésű ívig mindegyikből ugyan, de csupán egy-egy levélpár, vagyis egy félv volt összeragasztva. Ez arra utal, hogy forgalomba hozatalra előkészített, rendezett kötetű ívek összehordott ívek makulatúrává válásáról van itt szó. Ennek nyilvánvaló oka pedig az átdolgozott, új kiadásának MANLIUS által ugyancsak 1588-ban történt elkészítése.

26. SOLTÉSZNÉ, i. m. 113–114. l. és LXV. tábla.

27. SOLTÉSZNÉ, i. m. 116–117. l. és LXIX–LXXI. tábla.

28. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1970–1971. 301–321. l.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában egy MANLIUS-féle kiadványt a nyomdász által készített kötésben az RMK. II. 23 jelzeten őriznek. Ez Blasius SKRYNIARICH *De agno paschali* című munkája, amely 1587-ben Varasdon jelent meg.²⁹ A nyolcadrét alakú kötet nyolc számozatlan után még 113 számozott levelet tartalmaz. Itt, a P₁ jelzésű levéllel ez az egyetlen ismert példány megszakad. A kötéstáblákból összesen húsz makulatúralevél került elő. Ezek közül 12 az e táblák közé kötött SKRYNIARICH-féle műből származik: a 10., 18., 26., 34., 56., 62., 66., 80., 86., 90., 98. és 106. számmal jelölt levél.

Egy további, csonka levél ugyancsak már korábról ismert varasdi nyomtatványból maradt fenn. MANLIUS 1587-ben itt ki nyomtatta Joannes PERGOSSICH *Praefationes et epistolae dedicato- riae . . . Desiderii Erasmi Rotero- dami . . . c.* összeállítását is.³⁰ A most előkerült töredék ennek H₄ jelzésű levele, amely ERASMUS 1522. augusztus 23-án Bázelen VIII. HENRIK angol királyhoz intézett ajánlásának kis részletét tartalmazza. A két szedéstükrökből a fűzés felőli részen mintegy két cm széles, függőleges csík hiányzik.

Az említett kötéstáblákból kibontott további hét levél közül még egy latin, míg a többi hat kétféle délszláv nyelvű szöveget tartalmaz. Ez utóbbiak közül az egyik csak egyetlen, míg a másik öt azonos példányban került elő. A nyomdai kiállítás tanúsága szerint valamennyi MANLIUS műhelyéből származik és könyvé- szetileg eddig teljesen ismeretlen.

A latin nyelvű szöveg egy egyleveles nyomtatvány 156×96 mm méretű része. Ezen a felső részen a szedéstükrö mindössze 49 mm magasságban maradt csak meg, amely az eredeti szöveg utolsó kilenc sorának részletét tartalmazza. Miután a soroknak eleje is, vége is hiányzik, feltehetően a nyomtatvány középső alsó része maradt csak fenn. A nem egészen tíz cm hosszú töredéksorok szövegéből (2. ábra) meglehetősen nehéz kihámozni a nyomtatvány jellegét, ill. eredetét. A három alkalommal is használt többszám első személy („judicavimus”, [com?]mendavimus”, „commendamus”) ünnepélyes nyilatkozatra enged következtetni. Tartalmát illetően kétségtelenül egyházi („Nicena Synodus”, „sacra-

2. ábra

29. RMK. II. 199.

30. RMK. II. 198.

menta in evangelio instituta" stb.). Úrlap jellegére utal az alulról harmadik sor elején üresen maradt rész. Ezek után talán nem téves az a feltételezés, hogy ez esetleg lelkészavatás igazolására szolgáló úrlap volt. Ilyen nyomtatványok a 17—18. századból maradtak fenn, bár szövegük a most kibontott töredékekkel nem mutat rokonságot³¹. Ez a MANLIUS-kiadvány utolsó sorában az 1582. római évszámot viseli, amelyet tollvonással utólag 1583-ra javítottak át. Miután az említett üresen maradt rész mindössze öt mm hosszú, biztonsággal nem állapítható meg, hogy vajon ez az úrlap ki volt-e töltve, vagy csak az évszámot igazították-e meg.

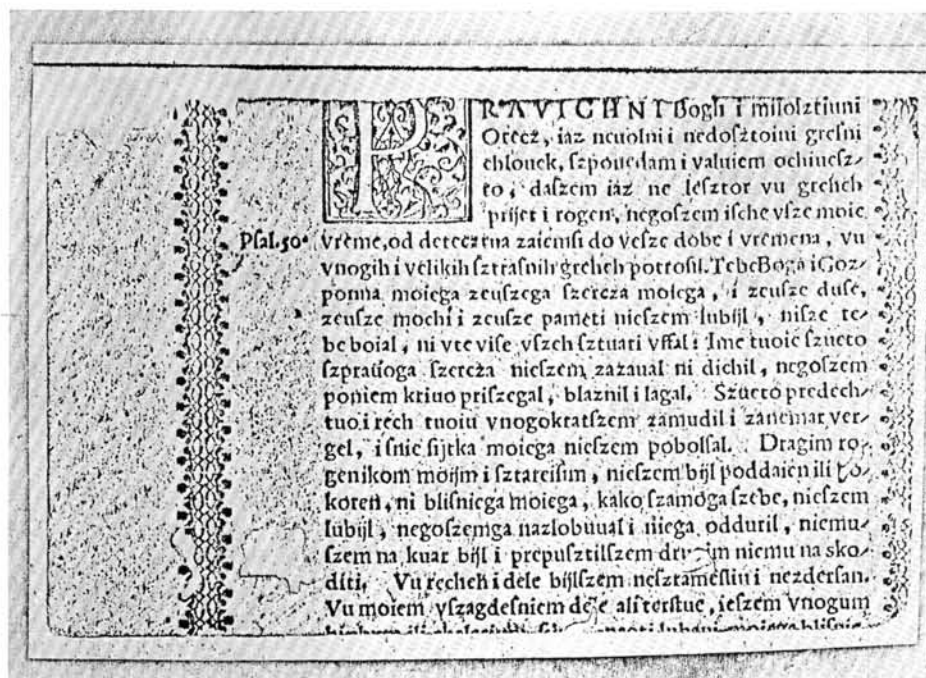
A nyomtatványban található betűk mind alakban, mind méretben megegyeznek a MANLIUS-féle kiadványokból jól ismert típusal, amellyel például a fentiekben említett két FRANKOVICS-féle kiadvány szövege is készült. Az 1582. év MANLIUS Magyarországra érkezésének esztendeje. Nyomdászunk az akkori Krajna fővárosából Laibachból (a mai Ljubljana) lutheránus meggyőződése miatt települt át hazánkba, ahol BATTHYÁNY Boldizsár németújvári udvarában talált otthonra néhány évre: éppen Varasdba történt áttelepüléséig. Ezen a vidéken akkor már közel egy évtizede nem működött nyomdász: HOFFHALTER Rudolf 1574-ig dolgozott a Muraközben. Feltételezhető, hogy MANLIUS megérkezése után megbízást kapott, talán éppen a németújvári protestánsok vezetőjétől, BEYTHE Istvántól ilyen úrlap elkészítésére. Ezek fennmaradt példányain az évszámot a következő esztendőben tollvonással „korszerűsítették”. Talán ilyen formában vitte magával MANLIUS ennek az egyleveles úrlapnak megmaradt készletét Varasdra, ahol az úrlap vagy tartalma, vagy új kiadás megjelentetése miatt meghaladottá vált. Talán ezen a feltételezett módon került ez az eddig ismeretlen nyomtatvány 1587-ben MANLIUS kötetészetében mint töredék a most szétbontott kötéstáblákba.

A fenti latin nyelvű úrlapnál nem kevesebb kérdőjellel találkozik az ember a két délszláv nyelvű töredéknél. Ezek feltehetően összetartoztak: egy egyleveles, plakátszerű nyomtatvány egy részét alkotják. Az öt példányban előkerült rész „P” iniciáléval az élén (3. ábra) a bal oldalon, az egy példányos és „O” iniciáléval kezdődő darab (4. ábra) pedig a jobb oldalon foglalt helyet, amint ezt az ívszegély és a marginális szöveg elhelyezése bizonyítja. Az öntött cifrákból kialakított keret nem csak a külső széleken, hanem a kéthasábos szedés között is helyet kapott. Ha a nyomtatványok beosztása valóban ez volt, akkor a szedéstükör teljes szélessége kb. 26 cm lehetett. A fennmaradt részek mind alul, mind felül csonkák. A szöveghasábok szélessége 98—99 mm, amelyhez a külső oldalakon kb. 15 mm széles marginális csatlakozik. A töredékek mérete — az évszázadokon át menedéket nyújtó kötéstábláknak megfelelően — 96×156 mm, amelyen 21 sor szövege maradt meg részben vagy egészben. Az említett két iniciálé MANLIUS 27×27 mm méretű sorozatába tartozik, amelyet még Ljubljanából hozott magával.³² Így tehát e kiadványt is kétségtelenül MANLIUS állította elő, s ezt a nyomdai kiállításon kívül az is megerősíti, hogy az egyik darabból öt azonos példány került elő a nyomdász által kötött könyv táblájából.

Az ismeretlen MANLIUS-nyomtatványt nyelvileg HADROVICS László volt szíves megvizsgálni, akinek értékes segítségéért ezen a helyen is köszönetet mon-

31. *Magyar Könyvszemle*. 1943. 363—367. l.

32. SOLTÉSZNÉ, i. m. 117. l. és LXXII. tábla 3—8. sz. — Ezen belül a „P” iniciálé a 8. számú.

3. ábra

4. ábra

dok. Az egyleveles kiadvány kaj-horvát nyelvű, amely Varasd környékén is használatos. Ez is megerősíti a fentieket, amely szerint az említett egyleveles latin úrlap kivételével a többi nyomtatvány, amely a budapesti Egyetemi Könyvtár most szétbontott MANLIUS-kötetéből előkerült, mind Varasdon készült 1587-ben. A nyomdában frissen keletkezett makulatúráról van tehát szó, amely itt és ekkor a kötéstáblákba került. Az egyleveles horvát nyelvű kiadványnak a *Pravični Bogh* kezdetű darabja, amelynek margóján az 50. zsolttára történik utalás, nyilvános bűnvallás szövegének eleje, míg a másik — hivatkozással a lapszálon a 14. zsolttára — dögvész elleni imádság egy része. A vallási hovatartozás MANLIUS eme korszakának megfelelően egyértelműen csak lutheránus lehet.

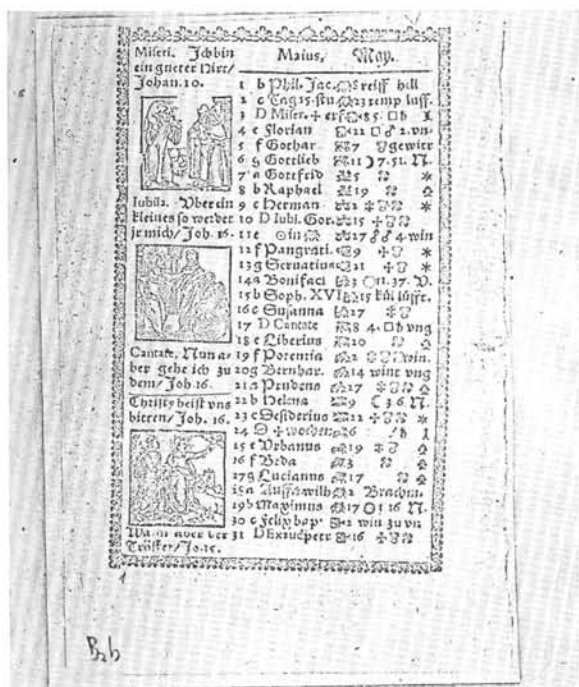
A németújvári ferencesek két, és a budapesti Egyetemi Könyvtár MANLIUS által kötött egy könyvének tábláiból kiáztatott nyomtatványtöredékek leírása után az e szempontból leggazdagabb lelőhely, a soproni városi levéltár naptár-gyűjteményében őrzött nem kevesebb, mint hét kötet szétbontása során előkerült makulatúra ismertetésére kerül az alábbiakban sor. A hét kötet a következő évekre szóló naptárt tartalmazza: 1584, 1599, 1602, 1603, 1604 és kettő 1605. Ezek tábláiból összesen 143 negyedréte alakú papírlevél került elő az említett kötetek szerinti alábbi megoszlásban: 17, 22, 24, 16, 22, 16 és 26. Ezek közül az 1602. éviben négy, az 1604. éviben hat, míg a második 1605. éviben tíz, vagyis összesen húsz levél üres volt, míg a többi 123 különböző nyomtatványokból származik. Két esetben — az 1604. évi és az első 1605. évi naptár kötéséből — még egy-egy, a gerinc leragasztására használt, keskeny csík papírmakulatúra is előkerült.

Az említett hét, Sopronban őrzött naptár közül az első időben teljesen különvált a többitől: 15 évvel korábban jelent meg és magát a naptárt is MANLIUS nyomtatta. A többi hat az 1599—1605 közötti évekre szól és külföldön készült, azokat tehát MANLIUS csak bekötötte. Az 1584. évi kötetből 17 negyedréte alakú, német nyelvű naptárt tartalmazó papírlevél került elő. Valamennyi annak négy levélből álló B-jelzésű ívéből származik: az első öt, a második hét, a harmadik egy, míg a negyedik négy példányban. Ezek mindegyike a verzón egy-egy hónap naptárának legfontosabb adatait közli. A lap kb. harmadában, a bal szélén három-három kis fametszet között a vasárnapi evangéliumi szakasz rövid tartalma áll. A négy kiáztatott levél az április—július hónapokat tartalmazza. A rektót az előző, vele szemben álló hónapra szóló bejegyzések számára üresen hagyták, csupán a napok számait nyomtatták bele. Az előkerült négy levélen ez a rész tehát a március—június hónapok részére készült.

Miután MANLIUS műhelyében nyomtatták azt a német nyelvű és 1584-re szóló naptárt, amelynek kötéséből bontották ki e nyomtatványtöredékeket,³³ előbb kézenfekvőnek tűnt, hogy ezek is abból származnak. De az összevetés során kiderült, hogy nem ez a helyzet: a naptár egy eddig ismeretlen MANLIUS-kiadvány B-jelzésű íve (5. ábra). A két naptár összevetése alapján a következő azonosságok, ill. eltérések voltak megállapíthatók:

A teljes kiadvány mind az ó-, mind az újnaptárt tartalmazza, míg a töredék csak a régi időszámításra szól. Az előbbi képek nélkül, az utóbbi az említett kis fametszetekkel készült. A képek közötti utalás a vasárnapi evangélium szövegére a töredékben az említett fametszetek között található, míg a teljes kiadványban

33. *RMNy* 537.

5. ábra

a szorosabb értelemben vett naptári részbe került. A jegyzetek számára szolgáló lap a töredéknél olyan cifrákból kialakított keretezést kapott, mint a naptári rész, ez viszont a teljes kiadványban hiányzik, csak a napok száma után áll egy lénia. Több más eltérés mellett (pl. az ív jelzésére szolgáló betűt a töredékben a szöveg típusából szedték, míg a teljes kiadványban antikvából) azonosság is ismerhető fel a két kiadvány között: a naptári adatok szedése a töredékben megegyezik a teljes kiadvány ónaptári részével. A sok jel és szám egymáshoz viszonyítva elfoglalt pontos helye³⁴ azt is bizonyítja, hogy ez a rész azonos szedés felhasználásával készült mindkét nyomtatványban.

E két naptár viszonyát, valamint elkészítésének menetét a következőkben lehet rekonstruálni:

XIII. GERGELY pápa 1582-ben elrendelte a csillagászatilag indokolt naptárreformot. Ezt azután a Rómához hű Habsburg uralkodó, II. RUDOLF 1583 októberében birodalma területére is kötelezően elrendelte³⁵. A protestánsok a pápával szembeni engedetlenség próbakövének tekintették egy ideig a naptárreform el nem fogadását. Így készíthette el tehát a Habsburgok egyik örökostartományából, az egykori Krajnából éppen vallási meggyőződése miatt Magyarországra menekült MANLIUS az 1584. esztendőre szóló naptárt kizárólag a régi időszámítás

34. Így pl. az április 10. és 11. napok esetében.

35. Vö. *RMNy* 529–530.

szerint. Ehhez felhasználta azokat az újszövetségi jeleneteket ábrázoló 30×30 mm méretű fametszeteket, amelynek egyes tagjai más kiadványából³⁶ is jól ismertek.³⁷ Politikai megfontolások vagy jobb terjesztési lehetőségek miatt azután elkészítette a Georgius CAESIUS által összeállított német nyelvű naptárnak mind a régi, mind az új időszámítás szerinti változatát. Ez utóbbinak egyetlen ismert és a soproni városi levéltárban őrzött példánya³⁸ kötéstábláiból kerültek elő a kizárólag az ónaptárral készített kiadvány említett B-jelzésű íve. A meglehetősen igényes, régi időszámítás szerinti naptári rész szedését a sok-sok jellel és számmal a nyomdász felhasználta a mindkét kalendáriumot tartalmazó másik kiadványában is. Ezt igazolják a naptárjeleknek már említett, egymáshoz történő pontosan azonos igazolásai mindkét kiadásban. Az ónaptárban a képek közé tördelt kéthárom soros vasárnapi evangéliumi idézeteket egyetlen sorra kellett rövidítenie a szedőnek a második kiadványban, ahol azután ezek a naptári részben az illető vasárnap elé kerültek. A lapnak így felszabadult kb. egyharmadára azután elhelyezhető volt az új kiadásban az új naptár is. A bejegyzések céljait szolgáló lapokhoz a két kiadásban egymástól teljesen eltérő szedés készült.

A fentiekben megállapított két kiadás összefüggése nem csak a nyomdász gazdaságos munkamódszerére vet fényt, de a vallási, politikai és az eladási szempontokra, mint érdekes mozgatóerőre is vissza lehet következtetni. Ezek után bizonytalan, hogy MANLIUS-nak az 1584. esztendőre készült és — ma már — példányból nem ismert magyar nyelvű naptára³⁹ vajon valóban mind a két időszámítás szerint jelent meg, amint ezt az 1585. évre szóló kalendárium feltételezni enged⁴⁰, amely párhuzamosan hozza mind a régít, mind az újat.

A soproni naptárak második korcsoportjából az 1599. évre készült naptár tábláiból egy délszláv nyelvű, negyedréti alakú posztillás kötet 22 levele került elő, amelyek a XLV. és LXXXVIII. közötti levélszámozást viselik és az M—Y-jelzésű ívekből származnak. Ezeknek nyomdai kiállítása minden szempontból eltér a MANLIUS-féle műhely termékeiből ismertektől. Ezért ki kellett zárni mind Antum VRAMEC, mind Johann SPANGENBERG posztilláit, amelyeket e nyomdász 1586-ban Varasdon, ill. 1578-ban Ljubljánában jelentetett meg⁴¹. A helyesírás és a betűtípusok alapján az ismert délszláv nyelvű nyomtatványok közül egyedül Johann BRENZ posztillái jöttek számításba, amelyeket Johann BURGER nyomtatott 1586-ban Regensburgban⁴². Szerencsés módon ebből a ritka kiadványból egy csaknem teljes példányt a budapesti Egyetemi Könyvtár is őriz, amint erre HADROVICS László figyelmemet felhívni szíves volt⁴³. E kötetrel történt összevetés révén meglehetősen állapítani, hogy a MANLIUS-kötésből most kibontott levelek valóban e regensburgi kiadvány második kötetéből származnak.

Tekintettel arra, hogy ez a nyomtatvány az egyetlen, amely a most bemutatásra kerülő áztatások közül nem MANLIUS műhelyéből került ki, érdemes köze-

36. *RMNy* 617.

37. SOLTÉSZNÉ, i. m. 115. l. és LXVIII. tábla 2—5. sz.

38. *RMNy* 537.

39. *RMNy* 535.

40. *RMNy* 557.

41. BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC. Aureliae Aquensis*. 1966. 192. és 159. sz.

42. BADALIĆ, i. m. 132. és 133. sz.

43. Jelzete Ae 4r 549 — vö. *L'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*. Bruxelles. 1966—1967. (Tome XVIII.), 171. l.

lebbi vizsgálat alá venni e körülmény valószínűsíthető okait. BRENZ posztilláinak e horvát nyelvű fordítása, amint ezt HADROVICS László megállapította, magyaros helyesírási irányt követ,⁴⁴ s a horvát nyelvű protestáns kiadványok közül a legutóbbi évekig időrendben a legkésőbbi nyomtatvány volt. E regensburgi könyv magyar vonatkozásaival különösen PAYR Sándor foglalkozott⁴⁵. Ezek szerint a fordítás munkáját Antun DALMATIN és Stepan CONSUL (Istranin) végezték, akik azt Johann WEISSPRIACH AUF FORCHTENSTEIN és Maximilian POLLHEIM AUF OTTENSCHLAG Kismarton környéki földesuraknak ajánlották. POLLHEIM veje volt WEISSPRIACH-nak. Ők ketten hívták meg az említett két lutheránus horvát fordítót még 1567-ben, hogy Regensburgból telepedjenek át Nyugat-Magyarországra. E tájra, a mai Burgenlandba, a 16. század második negyedében jelentős számú horvát húzódott fel délről, a törökök elől. Ezek a protestáns horvátok hívták meg lelkipásztoraiknak a két neves férfit Németországból. Kettejük közül csak CONSUL jött el hazánkba, és itt WEISSPRIACH oltalma alatt, 1579-ig bekövetkezett haláláig, Fraknó és Kismarton vidékén működött. Anna nevű lánya másodsor Lackner Ádám soproni aranyműveshez ment férjjük, így nevelőanyja lett a neves soproni polgármesternek, Lackner Kristófnak.

Ezek után nem csodálható, hogy e kötetből, amely tehát lényegében a nyugat-magyarországi horvátok számára készült, ma az egyetlen teljes regensburgi és csak a második részt tartalmazó zágrábi példányon kívül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi e posztilláskötet mindkét részét címlap nélkül, amelyhez most ez a kiáztatott soproni töredék csatlakozik. Hogy ez utóbbiak hogyan kerültek MANLIUS könyvkötőműhelyébe, arra csak feltevéseket lehet megkockáztatni. Az egyik lehetőség, hogy MANLIUS, még Ljubljana működése során, mint könyvkereskedő árusította ezt a regensburgi kiadást. Ismeretes ugyanis, hogy nyomdászunk a könyvkötésen kívül könyvek eladásával is foglalkozott⁴⁶. Hír van arról, hogy a Németországban kiadott délszláv nyelvű protestáns könyvek kelen-dősége — CONSUL egyik levelének tanúsága szerint — éppen Ljubljában volt igen alacsony.⁴⁷ Elképzelhető tehát, hogy MANLIUS magyarországi tevékenysége során is árusította ezt a BRENZ-féle horvát nyelvű posztillás kötetet. Ez esetben a raktáron eladhatatlanul visszamaradt, vagy sérült példányként került bele az 1598. év végén készült kötés tábláiba.

CONSUL nyugat-magyarországi kapcsolatai és tartózkodása a regensburgi nyomtatvány hazai makulatúrájának más magyarázatára is módot nyújt. Lehetséges, hogy — akár az ajánlás két címzettjének családjában, akár magának CONSUL-nak hagyatékában — e kiadványból nagyobb számban maradtak példányok, amelyek egy részét átvette terjesztésre MANLIUS, vagy mint makulatúrát — akár közvetlenül e forrásokból, akár már egy magános által használt és megvisselt példány szétbontásával — szerezte meg.

Időrendben a következő soproni naptár, amelyik tábláinak átvizsgálására sor került, az 1602. esztendőre készült. Ebből négy üres és húsz negyedréte alakú, nyomtatott papírlevél került napfényre. Ez utóbbiak közül kettő német, míg a többi 18 délszláv nyelvű szöveget tartalmaz. A nyomdai kiállítás, a betűtípusok

44. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. 1951. (1), 168. l.

45. *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*. I. Sopron 1924, 26. l. — *Evangélikus Egyházi Élet*. 1915. 191—193. l.

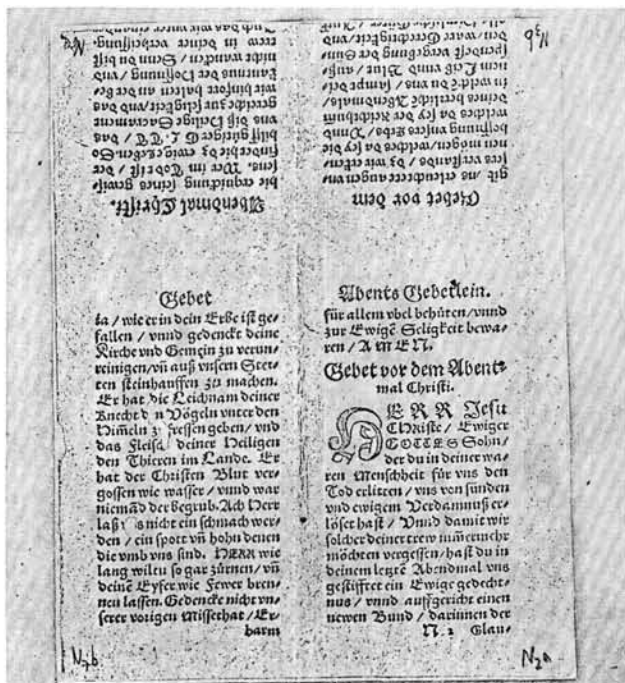
46. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1970—1971. 301—321. l.

47. PAYR, i. m. 570. l.

tanúsága és egyes részek több példányban történt előkerülése alapján megállapítható volt, hogy mindkét kiadvány MANLIUS műhelyéből származik és könyvészetileg eddig teljességgel ismeretlen.

Érdekes ezzel kapcsolatban szemügyre venni MANLIUS német nyelvű termékeinek időrendi alakulását. Míg 1575 és 1580 közötti ljubljanoi tevékenysége 29 ismert kiadványa közül nem kevesebb, mint 12 volt német nyelvű, vagyis több, mint negyven százaléka azoknak, 1582 és 1605 közötti, nyugat-magyarországi működése során az eddig ismert 65 nyomtatványa közül mindössze hat, tehát alig tíz százaléka volt német nyelvű⁴⁸. Ez a hat⁴⁹ mind az 1583–1593 közötti években készült, amihez most a fentiekben már ismertetett másik, 1584. esztendőre szóló német nyelvű naptár járul. Így MANLIUS életének utolsó 12 évéből eddig egyetlen német nyelvű kiadvány sem volt eddig ismeretes.

A most kibontott két 198 × 154 mm méretű levél mindegyikén az említett német nyelvű MANLIUS-kiadványokból ismert betűtípusokkal készült két egész és velük szembe fejtől-fejtől fordítva két további levél felső fele maradt meg. A felvágatlan ívből származó két darab a tizenkettedre alakú kiadvány N-jelzésű ívének nyolc leveléből négyet egészben őrzött meg (1., 2., 7. és 8.), négynek pedig a felső részét (3–6.) mentette meg (6. ábra). Ezen összesen csak egyetlen könyv-

6. ábra

48. VÖ. SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972. 50. 1
 49. *RMNy* 537, 598, 599, 634. 647, 730.

dísz felső részéből maradt meg egy kevés az N_6b lap közepén, ami azonban még így csonkán is alkalmas volt az azonosításra.⁵⁰ A kiadvány élőfejének szövegéből jól kiolvasható a mű tartalma: *Ein anders Abents Gebetlein, Gebet vor dem Abendmal Christi, Dancksagung nach dem Abendmal, Gebet wider den Türcken*. E legutolsó ima kezdeténél (N_7a) a szerző neve is szerepel: Johannes AVENARIUS (Habermann).⁵¹ Tehát egy evangélikus imádságoskönyvből került elő egy kis darab, amelynek további szövegrészei, összeállítójának neve és más részletek sajnos nem voltak rekonstruálhatók.

A kiadványnak ez az N -jelzésű íve, ha az A -jelzésű előtt semmi nem volt, sorrendben a 13. lehetett. A tizenkettedrét alakú nyomtatványnak ez a füzete nyolc levelet tartalmazott. Ilyen formátumú kiadványok esetében a korabeli általános gyakorlat alapján feltehetően a nyolc- és négyleveles füzetek váltogatták egymást. Így az A — M -jelzésű rész összesen 72 levelet tartalmazhatott. A most kiáztatott N -jelzésű füzettel azonban nem fejeződött be a kis német nyelvű imakönyv, hanem az legalább is a következő, feltehetően négy levélből álló O -jelzésű füzettel folytatódott. Hogy e 84 levéllel véget ért-e a kiadvány, az a mai ismeretek alapján nem dönthető el.

Ugyancsak az 1602. esztendőre készült naptár kötéséből bontottak ki 18 papírlevelet, amely — ismét HADROVICS László megállapítására hivatkoznak — kaj-horvát dialektusban nyomtatott lutheránus imádságoskönyv egyes részleteit tartalmazza. HADROVICS szerint a kiadvány nyelve föltűnő hasonlóságot mutat a budapesti Egyetemi Könyvtár MANLIUS-kötéséből előkerült, fentebb ismertetett egyleveles nyomtatvány nyelvével, de nem azonosítható a kettő nyelve, másik nyelvjárásról van szó, valamivel északabbra, a hazai szlovén (vend) területhez közelebb, valahol a Muraköz táján beszélték ezt a nyelvjárást, amelyen ezen imakönyvet írták.

A betűtípusok alapján nem jelent gondot annak megállapítása, hogy ez a munka is MANLIUS műhelyében készült (7. ábra). Megerősíti ezt az a körülmény is, hogy a most kiáztatott 12 levélpárból kettő (K_{2+7} és K_{3+6}) három-három, további kettő (L_{2+7} és L_{3+6}) két-két, míg nyolc (H_{2+7} , H_{3+6} , I_{1+8} , I_{2+7} , I_{3+6} , I_{4+5} , M_{1+8} és M_{2+7}) egy-egy példányban került elő a kötéstáblákból. E nyolcadrét alakú kiadványnak első hét, A — G jelzésű és egyenként feltehetően nyolc levelet tartalmazó füzeteiből tehát semmi sem maradt fenn. Ezt az 56 levelet követi az az öt H — M jelzésű füzet, amelynek összesen 40 levélből most az említett 12 levélpárban 24 jött napvilágra. Ennek végén, az M_5a lapon befejeződik az imádságoskönyv szövege. A kötet összterjedelme tehát 96 levél lehetett.

A H - és I -jelzésű, valamint a K -jelzésű füzet első felében ószövetségi királyok imádságainak szövege, majd ezt követően részben újszövetségi fohászok, részben két 16. századi személy Istenhez intézett könyörgései következnek. A legutolsók közül az egyik Martin LUTHER imája halálos ágyán, az ima a K_7a lapon áll, a másik ilyen jellegű szöveg a L_6b lapon kezdődik: *P. Michaelis Ballosich gratiarum actio*. Ebben a hálaadás írója fogságából történt megszabadulásáról emlékezik meg, de további részleteket élete soráról, amint ezt HADROVICS László megállapította,

50. SOLTÉSZNÉ, i. m. LXXII. tábla 11. sz.

51. Ennek az imádságnak magyar szövege megtalálható az ugyancsak MANLIUS által 1593-ban megjelentetett Avenarius-kiadás (RMNy 732) Aa_3b — Aa_7b lapjain *A pogány török ellen való imádság* címmel.

A Kosze ti kmene obernes, takosze iaz
hochem, ktebe obernoti, ino moras
moi Predi. Or biti, Ino ako bos te do-
bre vuchil, dasze odloche od hudih ljudi, ta-
ko bos moi vuchenik.

Manasseta Kralia Molitua.

O Vszemogochi goszpon Bog, Bog
Otczeu nassih Abrahama Isacha i Ia-
coba, i praudennoga nyhouoga szem-
mena, kizsi sztuoril nebo i zemlio, zeulzo
sznago nyhouo, koterizsi morie dokonial,
zapouediom rechi tuoie, koterizsi globino
okolu zaperl, inofzi to dal zlamenie tuoie-
mu sztrastnomu i odichenomu Imeni, dasze
vszi presztrastulsi boie tuoie zmofnoszti
gledaiochi. Velikaie i nemogocha podnes-
senyu szerda tuoia, koteromsze grozis pre-
gressaiochim protiu tebe, da paki niezgo-
uorna i neiziskatelnaie tuoiega obechania
velika miloscha: Arszti ti goszponne Bose
na vszoy Zemli naiueklsi i naiuilsi, mirouen
i oduisse milofstiu, i zuerhu hudobe chloue-
che krotu tyh: Zato goszponne, poleg tuo-
ic ve

arszmo zaisztiño pryeli tuoie dobre dari, da
zloszmo nymi lyueli, ne tebe napostenie, niti
nassemu blysniemu kpomochi, nego bole na
lakomofszizmoie trofsili, i na reloune hude
naszladnoszti: Krotomacie sal nasiega hudoga
dela, i vszakoga greha: Molimofszze zaro
visni Bog, pogledai na tuoyega Szuetoga Szi-
na Iesusza Christusa, i szmiluinamfze zanie-
gouo zanasz zadouolno vchinienie, odpusz-
tinam vsze hude grehe; Tuoyma milofszriu-
nima ochima pogledai na nasz zuisfokih ne-
besz pomiluiochinasz odpusztinam grehe, i
ne odmekninam tuoiega milofsztiunoga ial-
domassa, nego noszi paszko nanasz, da vu
vszem szpoznamo tuoyo szueto obilno de-
szniczo, i daga dusznom radofsztyom i pra-
uom zahualnofsztyom od tebe prymemo, i
tebe zaniega dichimo i zuisfauamo, zakaiza-
to arnasz i na dufsiczah i na teleh hranys, vu
tom i potomisztom tuoyem szueto Szine
nassem goszponne Iesusze Christuse Skro-
zi iakozt i moch tuoiega Szuetoga Duha,
Amen.

Za Myr opchin ki Molitua.

Dika

nem árul el. Sajnos BALLOSICH személye maga is az ismeretlenség homályában rejtőzködik.

Ez a horvát nyelvű imakönyv tehát egyértelműen lutheránus beállítottságú. A fentiekben ugyanebből a kötéstáblából kikerült német nyelvű kiadvány ugyan-csak hasonló jellegű. E két vallásos nyomtatványt így együtt vizsgáljuk, hogy MANLIUS tevékenységének időrendjébe beállítható legyen. A protestáns nyomdász a BATTHÁNY-család németújvári udvari papjának, BEYTHE Istvánnak környezetében és hatására kiadványaiban 1597. évvel bezárólag követte annak mindenkori vallási felfogását, ill. készítette el annak munkáit. BEYTHE a kilencvenes évek elején a kálvinizmushoz közelítve ellentétbe került a lutheránusokkal. A nyilvános összecsapás e két irányzat között 1591 júniusában a NÁDASDY Ferenc védnöksége alatt megtartott csepregi zsinaton történt, ahol a lutheránus többség álláspontjával BEYTHE nyíltan szembehelyezkedett⁵². Ezt követően MANLIUS műhelyében nem csupán BEYTHE, de más szerző⁵³ kálvinista beállítottságú munkája is napvilágot látott. BEYTHE végig kitartott nézete mellett és vitázott lutheránus ellenfeleivel. MANLIUS ezeket is kinyomtatta. A legélesebb hangú nyomtatvány e tárgyban Németújváron 1597-ben jelent meg. Ez az *Encomion ubiquisticon* című szatirikus vers az ubiquistáknak nevezett evangélikusokat támadta, akiknek vezető tanítójuk a posztillás kötete révén a fentiekben már említett Johannes BRENZ volt⁵⁴.

MANLIUS ezt követően átment BEYTHE ellenfeleinek táborába, ahol NÁDASDY Ferenc védnöksége alá helyezte magát, és a továbbiakban kizárólag a lutheri felfogásban készült munkákat jelentetett meg. Ennek során 1597-től 1605-ben bekövetkezett haláláig NÁDASDY birtokain Keresztúron (Sopronkeresztúr) és Sárváron dolgozott. Korábbi jó kapcsolatai⁵⁵ Sopron városához és a megyéhez ekkor felelevenedtek⁵⁶. Ennek tudható be a soproni városi levéltárban található MANLIUS-kötések két egymástól igen elkülönülő és a fentiekben már említett csoportja. A most töredékesen előkerült német és horvát nyelvű lutheránus imakönyv is MANLIUS tevékenységének ez az utolsó, NÁDASDY által fémjelzett és egyértelműen evangélikus korszakából való. Azokba a kötéstáblákba, amelyek ezeket a nyomtatványdarabokat megőrizték, MANLIUS az 1602. esztendőre szóló naptárt kötötte be, feltehetően a megelőző év legvégén. A két idegen nyelvű és korábban ismeretlen imakönyv elkészültének ideje tehát 1597 és 1601 közé helyezhető.

A Sopronban őrzött naptárak MANLIUS-kötéseinek utolsó négy tagját, ill. az azokból kikerült nyomtatványtöredékek ismertetését több szempontból is egybe lehet fogni. Nem csupán azért, mert három egymást követő évben készültek a kötések az 1603—1605. esztendőkre szóló kalendáriumok számára, hanem mert azokból egyrészt csupa magyar nyelvű MANLIUS-nyomtatványok részei kerültek elő, másrészt egyik kiadványából ezek közül három kötetbe is jutott. Ez a mű *Az igaz anyaszentegyházról* szóló AEGIDIUS HUNNIUS-féle munkának ÉSZTERHÁZI Tamás által történt fordítása, amely 1602-ben Sárváron jelent meg⁵⁷. A testes,

52. *RMNy* 653.

53. PATHAI István — *RMNy* 705, 731.

54. Vö. *RMNy* 812.

55. Vö. *RMNy* 537, 556, 617.

56. Vö. *RMNy* 833, 834.

57. *RMK*. I. 378.

több mint 600 lapot tartalmazó, negyedréti alakú nyomtatványból az 1603. évi naptárból 16, az első 1605. évből nyolc, míg a második ugyanerre az esztendőre szóló kalendáriumból további 16 levél került elő. A három kötetből tehát összesen negyven levélét áztatták ki ennek a kiadványnak. Az 1603. évi és a második 1605. évi naptárban üres papírok mellett csak ennek a nyomtatványnak levelei szolgálták a kötéstábla erősítésére.

Az első 1605. évre szóló kalendárium tábláiban azonban az ESZTERHÁZI-féle fordításon kívül egy nyolcadréti alakú, magyar nyelvű naptár nyolc levélpárja is helyet kapott. Mint megállapítható volt, ugyanebből a naptárból áztattak ki további nyolc levélpárt az eddig még nem tárgyalt utolsó soproni naptár kötéséből, amely az 1604. esztendőre készült. Az összesen 16 levélpár tíz különböző nyomtatványrészt tartalmaz, s a teljes A- és C-jelzésű ívet és a B-jelzésűnek a felét alkotja. Az egyes levélpárok közül hat (A_{3+6} , A_{4+5} , B_{1+8} , B_{3+6} , C_{2+7} , C_{3+6}) egyetlen, három (A_{1+8} , A_{2+7} , C_{4+5}) két-két, míg egy (C_{1+8}) pedig négy példányban került elő. A kalendárium beosztása olyan, hogy minden levél verzőjén egy-egy hónapnak vagy az első 13 napja található felette fametszettel, vagy a 14.-kel kezdődően a hónap második felének naptári adataival. Valamennyi rektólap a bekötés után vele szemközti lapon álló naptárrészhez tartozó napokra szóló bejegyzések számára szolgált. Az A-jelzésű ív első lapján a január 1—13 közötti időre vonatkozó bejegyzések részére hagytak helyet, míg a C-jelzésű ív utolsó, nyolcadik levelének rektója ugyanerre a célra szolgált a december 14—31. közötti napok esetében, az utolsó lap (C_8b) üresen maradt. Ezek szerint az A-jelzésű füzet elé még egy, vagy több levél volt kötve a címlappal és január 13 napjára szóló naptári adatokkal. Feltehető, hogy a naptári részt prognosztikon is követte az elkövetkező esztendőre szóló történelmi, időjárás stb. jóvendölések szövegével.

A címlap nélkül fennmaradt kiadványról a változó ünnepek segítségével viszonylag könnyen megállapítható volt, hogy melyik évre készült: az április 18-i húsvét az új időszámítás szerint vagy 1593-ra, vagy 1604-re eshetett. Ezek közül az első közönséges, míg a második szökőév volt. A most előkerült naptár szökőévre szól, tehát az 1604. esztendőre szánták. Mind a betűtípusok, mind a fametszetek alapján egyértelműen MANLIUS műhelyében készült, aki 1603-tól 1605-ig Keresztúron dolgozott.

Ez a naptár eddig könyvészetileg ismeretlen volt (8. ábra). Magyar nyelvű naptárait nyomdászunk mind nyolcadréti alakban készítette, és ezek közül ugyancsak könyvtáblából eddig kiáztatott töredékből egyedül az 1585-re szóló⁵⁸ maradt fenn. A szakirodalom megőrizte az 1584-re és 1593-ra készült két kalendárium emlékét is⁵⁹. Jogosnak tűnt azonban már SENNOWITZ Adolf feltételezése is⁶⁰, amit FAZAKAS József szintén osztott,⁶¹ miszerint MANLIUS folyamatosan jelentette meg magyar nyelven naptárait⁶². Megerősíti ezt a sorozat most előkerült és az 1604. évre készült tagja is.

De nem csupán MANLIUS, hanem utóda, FARKAS Imre is rendszeresen jelentetett meg magyar nyelvű és nyolcadréti alakú naptárakat működésének (1608—1620 Keresztúr, 1621—1643 Csepreg) egész ideje alatt. Miután a naptársorozat

58. *RMNy* 557.

59. *RMNy* 535, 701.

60. MANLIUS János. Budapest 1902. 89. l.

61. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1959. 180. l.

62. Vö. *RMNy* 557.

8. ábra

tucatnyi tagja ismeretes, ez a körülmény segítséget nyújt a most kiáztatott kiadvány beosztásának rekonstruálásához. Hozzá közülük időben legközelebb FARKAS első ismert nyomtatványa, az 1609-re szóló naptár⁶³ áll. Az A- és B-jelzésű füzetek beosztása itt is pontosan megegyezik az 1604. esztendőre készültével. Ezeket az 1609. évi kalendáriumban egyetlen, két levélből álló kis füzet előzi meg, amelynek beosztása ezek szerint ugyancsak azonos lehet a most kibontott naptárból hiányzó első lapokéval. Az ívjel nélküli levélpár első lapján fekete—piros nyomással a címlap áll. Ennek hátlapján az év fontosabb naptári adatai találhatóak, valamint a 12 állatövi jegy magyarázata. A következő lapot a bolygók jeleinek, s egy sor továbbinak a magyarázata tölti be. A negyedik lapon kezdődik a szorosabb értelemben vett naptár január hónapja első 13 napjával és felette a 22 × 56 mm méretű, a hónapot jellemző fametszettel. Hogy ez a kétleveles első füzet nem egyszeri alkalmammal készült, hanem a naptársorozatra kifejezetten jellemző, bizonyítja az, hogy valamennyi FARKAS-féle kalendáriumnak ez a beosztása, beleértve az utolsó ismertet is, amely az 1642. esztendőre szól.⁶⁴

Érdeemes megfigyelni az említett, hónapokat ábrázoló fametszeteket is. Ezek MANLIUS kiadványaihoz eddig ugyanis nem voltak ismeretesek, de a FARKAS által kiadott naptárak mindegyikében — az 1635-re szólóban⁶⁵ utoljára — megtalálha-

63. Sztripszky I. 1864/71.

64. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1959. 182. l.

65. RMK. I. 641.

tók. Mert az 1641-re⁶⁶ és az 1642-re⁶⁷ megjelent kettőt már fametszet nélkül nyomták. Miért hiányoznak utóbb a fametszetek, egyértelművé teszi a sorozat együttes vizsgálata. A képek minősége láthatóan romlik. A fadúcok a hosszú évtizedek alatt a folytonos használat miatt szinte a felismerhetetlenségig lekoptak, végül tönkrementek.

Amennyire egyértelműen megállapítható volt az 1604. évi naptár elől hiányzó része, annyira problematikus a nyomtatvány második felének rekonstrukciója. A FARKAS-féle sorozatban a most előkerülthöz időben legközelebb álló és teljes példányban fennmaradt 1611. esztendőre készült.⁶⁸ Ebben, majd az ezt követő összes többiben, a C-jelzésű füzet utolsó lapján a prognosztikon címlapja áll, és a D-, ill. E-jelzésű pedig ennek szövege foglal helyet. Az 1604. évi naptárban a C-jelzésű füzet utolsó lapja üresen maradt, de ez még nem bizonyíték amellett, hogy MANLIUS e kiadványához nem készült volna prognosztikon. Elképzelhető ez a rész ugyanis külön címlap nélkül is, amikor is az rögtön az ajánlással a D-jelzésű füzet elején kezdődött. E rész hossza a FARKAS-féle sorozatban az idők folyamán egyre rövidült. Így az 1609. éviben⁶⁹ ez annak 16., E-jelzésű levelén sem fejeződött be, az 1611. éviben az egész prognosztikon csupán 12 levelet, az 1635. éviben⁷⁰ nyolc levelet, míg az 1641. éviben⁷¹ már csak mindössze hat levelet tett ki. Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy az 1604. évi kalendárium feltételezett prognosztikonja a D- és E-jelzésű füzeteken túl talán az F-jelzésűbe is belenyúlt, ami legalább húsz levélnyi terjedelmet jelentene.

Itt lehet megemlíteni azt a két kis, kb. 20×2 cm méretű papíresíkot, ami a soproni naptársorozat 1604. évi és az első 1605. évi kötetének gerincleragasztásából került ki. Mindkettő német nyelvű naptár töredéke, amelyeket a nyomdai kiállítás tanúsága szerint nem MANLIUS állított elő. Az első tizenhatodréti alakú és a címlevél, valamint a vele fejtől-fejtől összefüggő április eleji naptárt tartalmazó levélből származó keskeny csík. Ezt az 1598. évre szóló naptárt feltehetően a német birodalom területén állíthatták elő, amire a címlapon kerek foglatban látható császári sásból lehet következtetni. A másik csík egy negyedréti alakú naptár augusztusi részéből származik. Ennél több a töredékből nem volt megállapítható.

Visszatérve az 1604. esztendőre készült soproni naptárkötet táblájából kiáztatott nyomtatványtöredékekre, ebből hat üres papírlevélén kívül nem csupán a most említett 1598. évi német naptár egyetlen csíkja és az 1604. évre szóló magyar nyelvű MANLIUS-naptár, hanem nyolc további nyomtatott levélnyi töredék is előkerült; ezeknek mindegyike nyolcadréti alakú magyar nyelvű verses kiadvány két-két levélnyi részét képezte. Az azonos nyomdai kiállítás tanúsága szerint valamennyi MANLIUS műhelyében készült. A nyolc levélpár két kiadványból származik, az egyikből ötször, a másikkal háromszor két levél maradt fenn.

Az öt levélpár azonosítható volt a híres Eurialus és Lukrécia históriának MANLIUS által készített és eddig egyedül a sérült D-jelzésű ívében fennmaradt

66. *RMK.* I. 712.

67. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* 1959. 182. l.

68. *RMK.* I. 430.

69. *Sztripszky* I. 1864/71.

70. *RMK.* I. 641.

71. *RMK.* I. 712.

kiadásával.⁷² A soproni kötéstáblákból most a B_{3+6} , C_{3+6} , D_{3+6} , E_{3+6} , F_{3+6} jelzésű levelek kerültek elő. Ezek közül a D_{3+6} levélpár biztos alapot nyújtott a már korábról ugyancsak kötéstáblából kiáztatott D-jelzésű ívvel történő azonosításhoz. A most kibontott levelek ennek az irodalomtörténetileg oly becses műnek, SZILÁDY Áron gondozta szövegkiadása⁷³ sorszámozását véve alapul, a következő részeit tartalmazza: B_3 — 271—297, B_6 — 353—383, C_3 — 502—525, C_6 — 589—620, D_3 — 743—759, D_6 — 841—866, E_3 — 991—1022, E_6 — 1083—1114, F_3 itévesen E_3 ívjelzéssel) — 1238—1269, F_6 — 1323—1353. sorok. A korábról (smert D-jelzésű ívén a szövegkiadás 681—792., 796—928. sora található).

A műnek a 16. századból még három további nyomtatott kiadását tartja számon a szakirodalom: az első 1587 táján készült Debrecenben⁷⁴, akárcsak a második mintegy két esztendő múltán⁷⁵, a harmadik 1592-ben Kolozsvárott jelent meg.⁷⁶ SZILÁDY említett szövegkiadásához a kolozsvárit vette alapul (A jelzéssel), amelyet azután a jegyzetapparátusban vetett össze a második (B), ill. első (C) debreceni kiadással. A szövegösszehasonlítás azonban ezek és a töredék között nem hozott megnyugtató eredményt az eredetre vonatkozólag, mert a változatoknál az azok többségében a kolozsvári szöveget követő MANLIUS-kiadás nem egy esetben a debreceniekben tapasztalható eltérést mutatja. Olyan sor is akad (pl. a 290.), amelyen belül mind a kolozsvári, mind a debreceni változattal megegyező részek találhatók. Azonban az eltérések csak részben fordulnak elő a kolozsvári, ill. debreceni szövegben. Ennél több az olyan szövegváltozat, amely egyikben sem található, ill. mindkettőtől eltér (pl. a 291. sor).

A nyomtatott kiadásokkal történő összevetés tehát nem ad eligazítást a szövegösszefüggés megnyugtató megoldására. Ezzel szemben ismeretes az Eurialus és Lucretia történetének 1604. december 4-én FANCHALI Jóbtól befejezett másolata. Ez az ő, irodalomtörténeti szempontból rendkívül becses kézirat kötetében maradt fenn.⁷⁷ Ennek ismertetése során KLANICZAY Tibor már megállapította, hogy a másolat szövege pontosan azonos ezzel a korábról csak a D-jelzésű ívből ismert nyomtatott kiadásával.⁷⁸ A most előkerült további szövegrészek csak megerősítették ezt: valamennyi szóról szóra egyezik FANCHALI másolatával. Csak igen sűrű helyesírási eltérés tapasztalható a kettő között. Miután ez a MANLIUS által nyomtatott kiadás egy 1604. esztendőre szóló naptár kötéstábláiból került elő, azt oda nyilván a megelőző év végén ragasztották bele. Ezek szerint jogos a feltételezés, hogy a kézirat másolat éppen ennek a nyomtatott kiadásnak alapján készült, de annak nyilvánvaló sajtóhibái kigyomlálásával.⁷⁹

A fentiek alapján pontosan rekonstruálható a MANLIUS-féle szöveg, ill. annak beosztása. A SZILÁDY-féle kiadás szerint, amely az 1592. évi kolozsvári⁸⁰ alapult, a 793—795., továbbá az 1504—1506. sorok kimaradtak, viszont egy három sorból álló versszak betoldása szerepel az 1413. és 1414., továbbá két versszaknyi, vagyis

72. *RMNy* 704.

73. *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*. Budapest 1879. 171—234. l.

74. *RMNy* 594.

75. *RMNy* 625.

76. *RMNy* 693.

77. Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. ser. nov. 2964, 212—297. l.

78. MIŠIANIK, Ján—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. Budapest 1959. 18—19. l.

79. Például „köuertül” helyett „követtül” a 273. sorban.

80. *RMNy* 693.

hat soros pedig az 1500. és 1501. sorok között. Így a MANLIUS-féle kiadás teljes terjedelme 503 versszakban 1509 sor lehetett a SZILÁDY-féle 502 versszak 1506 sorával szemben.

Ha a szöveg terjedelmét a feltételezett módon vesszük teljesnek, ebből viszonylagos egyértelműséggel rekonstruálhatók a MANLIUS által készített kiadvány még mindig ismeretlen részei. Egy-egy lapra átlag 15 sor szövege került rá. Figyelembe kell venni még az öt rész (pars) címsorának, továbbá a második-ötödik résznél az ezt követő latin nyelvű argumentumnak helyigényét is. Ezek alapján az első ív első lapján a címlap szövege foglalt nyilván helyet, amelynek háta üres lehetett. Az első rész (1—213. sor) a második levél rektóján (A₂a) kezdődhetett és ugyanennek a füzetnek utolsó lapján (A₈b) fejeződött be. A második rész (214—501. sor) a második füzet első lapján kezdődve a harmadik füzet második levelének verzóján (C₂b) érhetett véget. A harmadik rész (502—855. sor) kezdete a C₃a lapon fennmaradt, akárcsak a befejeződése a D₃a lapon. A negyedik rész (856—1284. sor) eleje ugyancsak előkerült a D₆b lapon, míg vége a hatodik füzet negyedik levelének rektóján (F₄a) lehetett. Az utolsó, ötödik rész (1285—1506. sor) ugyanennek a füzetnek következő lapján kezdődött (F₄b) és a hetedik füzet negyedik levelének rektóján (G₄a) érhetett véget. Ennek az utolsó füzetnek terjedelme feltehetően eltért a többitől, és csak fél ívet, vagyis négy levelet tartalmazhatott. Az utolsó (G₄b) lap vagy üres volt, vagy kolofont, ill. záródíszat viselhetett. A MANLIUS-féle Eurialus és Lukrécia kiadás terjedelme tehát a korábban feltételezett⁸¹ 40—48 levéllel szemben valószínűleg 52 levél volt.

A soproni táblákból kibontott nyomtatványtöredékek közül utolsónak maradt az a három levélpár, amely ugyancsak az 1604. esztendőre szóló naptár kötetéből került elő. Ezek egy magyar nyelvű verses história nyomtatott kiadásából annak három füzetének külső leveleit tartalmazzák. Így szerencsés módon fennmaradt annak címlapja is a következő szöveggel: „*Historia Croesis Lydiarum regis ex Herodoto antiquissimo historiographo diligenter collecta. — Croesusrol lydiaiaknak kirallyarol valo historia, Herodotusbol kiszedetett. Ez vilagy birodalmaknak alhatatlan es hirtelen valtozando allapattyokrol. Ad notam: Arpad vala fő az capitansag. Nyomtatatot Kerezturat Manlius Ianos altal anno MDXCIX*” (9. ábra). A címlap háta üres. Az első levéllel összefüggő nyolcadikon, továbbá a B-jelzésű második füzet első és nyolcadik, végül a C-jelzésű harmadik füzet első levelén, vagyis e négy levél összesen nyolc lapjának mindegyikén 25—25 sornyi versszöveg található. A harmadik füzet utolsó levelének rektóján felül két sorban fejeződik be ez a história. A „Finis” „Epigrammata in historiam Croesi” feliratú 14 sorban hét latin nyelvű distichon követi, amelynek végén „Nicolaus Boregeto Debrecinus” neve áll. Az utolsó lap ismét üres.

A négy soros versszakokban előadott história irodalomtörténetünkben korábban teljességgel ismeretlen volt, így helyes, sőt szükséges is, hogy annak szövege az említett distichonokkal együtt teljes terjedelmében az alábbiakban közlésre kerüljön.

Io egessek es el Valtozandok,
Nagy hertelen betegsegre valandok,
Ez kett dolog ayanlya gazdagsagot,

81. Vö. *RMNy* 704.

- 1) Ha amlat öröttek Ihusagában,
 2) Retteg fel almából Croesus Király,
 Almat forgatja nyitból az Király,
 Elvezeze jóval a Király,
 Először a ne bocha az Király,
 3) Oly nagy sokszor Hódolban bocha az va,
 Mikor Ellenfege Királynak vala,
 Atya fia Hadnagyul hadgya vala,
 Mint hogy ki gyors es fereni lha vala,
 4) Elteröl Fianak lón vegeze,
 Egy szert ment neki tarful kerese,
 Fegyvernek fogasrol lón zedele,
 Hogy ne lenne Atyra le csele,
 5) Syer el kerölni rea mert hazart,
 Tentöl ö neki tötetet Pohart,
 Sem tudgya zegeny neki zintfen az artt,
 Likint may ö meg techik Királyunk mint,
 6) Igca nagy Vad Misyaban lnt vala, tiars,
 Inek summit ök nem arthatnak vala,
 Czcy veremant meg t mezt vala,
 Islnak azert kónidörögnek vala,
 7) Latod Király Misyának nagy karat,
 dyai hadad es te fiader,
 lónk adgyad vadazo ogaridar,
 vadtul mench meg Misyá hatarat,
 Igere

Historia.

CROESI LYDIO
 RVM REGIS EX HERODO-

to antiquissimo Historiogra-

pho diligenter cole-

lecta.

CROESVS ROL
 LYDIAI AKNAK KIRALLY-

áról való Historia, Herodotusbol

ki szedetett. Ez vilagy birodala

smoknak alhatatlan es hirtelen

Vallazando állapoty

okrol.

ad Notam.

Arpad valafő az Capitányag.

NYOMTATTATOT.

Kerezturat Manlius Ianos által.

Anno M. D. XCIX.

Hogy miden ez Vilagi keuansagot,
Be telly esiteni mutogat modot,
S nagi dolgoknak zörzesere ad okot,
Sok al gazdasagot bodogsag mullya.
Mert bodognak előtte zep magzattya,
Szep termete es Iambor hazas tarsa,
Egessege es bodog kimulasa,
Tudgyak akor bodogsagod hog vagyon,
Mikor vepső orad előttd Vagion,
De addig bodognak senki ne mondgyöm
Mig nem lelked te testedbol ky megyon,
Az Kiraly ezeket haluan haraguek,
Itele hogy Solon bolondoskodnek,
Paranchola hogy előle el vinnek,
Többe eleyben ne bochattatnek,
Szomorusagban lön kiralnak ziue,
Agyas hazaban ö maga reytezue,
Neh ez alom az kiral körniöl veue,
Kiraly almot latuan fezkik rezketue,
Croesusnak egy fiya ekes termetben,
Atys neue zep egiens erkölchben,
Kit egy Dardaul Kiralnak almaban,

Ha

[A₈a]

Ha altal öröttek Ifiusagaban,
Rettene fel almabol Croesus Kiraly,
Almot forgattya ziuiben az Kiraly,
El vegeze io tanachal az Kiraly,
Fiat hadban ne bochassa az Kiraly.
Oly nagy sokzor Hadban bochatta vala,
Mikor Ellensege Kiralnak vala,
Atyst fiat Hadnagyul hadgya vala.
Mint hogy ki gyors es sereni Ifia vala,
Elteröl Fianak lön vegezese.
Egy züzet mert neki tarsul keresse.
Fegyuerenek fogasrol lön zedese,
Hogy ne lenne Atysra le esese,
Syet el kerölmi rea mert hatart,
Istentöl ö neki töltetet Pohart,
Nem tudgya zegeny neki zinten az artt.
Mikint mayd meg techik Kiralyunk mintiart
Igen nagy Vad Misyaban Iut vala
Kinek semmit ök nem arthatnak vala,
Mezey vetement meg emezt vala,
Kiralnak azert köniörögnek vala,
Latod Kiraly Misyanak nagy karat,
[li]dyai hadad es te fiadat,

... előnk adgyad vadazo agatidat,
... vadtul mench meg Misyá hatarat,
Igere

[A₈b]

Igere meg Kiraly Hadat az vadra,
Fiat penig nem Igere az harcra,
Mert meg emleközök latot almara,
Fiara mit almot volna Atysra,
De hogy az Atys sereny Iffiu vala,
Attyanak almat magyarazza vala,
Vadnak foga es nem dardaya volna,
Az mint Croesus az almot latta volna,
Ottan Atys indula el Hadaual,
Adrastussal attyatul adot tarsual,
Vadra talalanak az olympusnal,
Adrastus hayta hozza Dardaua,
RoloK Historia bizonnal mongya,
Vadat haytassal hogy nem talallya,
Hanem darda az Atysra fordula,
Itt lön nyaualyasnak zörnnyö halala,
Vendeg Orzagbol ez Adrastus vala,
Phrigyaban Battyat meg ölte vala,
Kiraly Nemzetből zöletet vala,
Kinek zallast Croesus adatot vala,
Meg röttene Adrastus elmeiebe,
De feiet viue Kiraly eleibe.
Nem ketelkeduen kegyelmessegebe,
Ki Kiralnak lön azert kegyelmebe,
Romlo ember mely igen magat hannia,
Ha

B₁a

Ha történik egi kis io allapattia,
Azt veli hogy nem fordul szerenczaia,
Maga hertelen iut nehez banattia.
Edes Hazaban ki meg menekedik,
Fergektöl ha kiuölis nem bantatik,
Es Vadaktul ha meg nem szaggattatik,
Idegenektölis meg ölettetik,
Görögök Troia Varasat pusztitak,
Hyerusalemet Rommayak Rontak,
Sidok gözhetetlenek kit tartottak,
Pannonyat Othomanok foglaltak,
Isten menniszér az Idegennek altal,
Hiueidet vereted Poganiok altal,
Dulas foztas keserues Rabsag altal,
De ezzelis kezedhez tanitottal.

Söt meg techik Solon Prophetalasa,
Ha volt Croesusnak tellies bodogsaga,
Meg ielenek nagi bodogtalansaga,
Szerenche kerekenek ö forgasa,

Iay szoual Croesus az Atyst sirattia,
Alma hogy ra telliesedet Iaygattia.
Kett esztendeig sirast nem tagithattia,
Solon Propheciayat feien lattia,

Nagi bonattal fiat el temetete,
Pogan modra Chonttiat meg egetette,

Ad-

[B₁b]

Cyrus egy előzőr maid rettent vala,
Croesus louag hadat hogy latta vala,
Cyrus fő tanaczat hiuatta vala,
Harpagust ky Mediabeli vala,
Had felöl tüle tudakozik vala,
Louagnak mint atthatna kerdy vala.

Az Harpagus kiraly paranczat erte,
Teuekröl Malhakat el le szedete
Vakmerö ifiakat raiok ültete.
Kiket fenes fegiuerrel ekesite,

Röuid szoual meg hagia vitezeknek
Hogy Teueken had elöt ütköznenek,
Gialog nepek ezek vtán mennenek,
Louagok vtoliaroban lennemek,

Megkialtata Cyrus nagy hadabat
Nefogna eleuent senki hadaban,
Hanem ha Croesus esnek fogsagaban,
Ki mast gondol esik nagy haragiaban,

Illi természetüknek mongiak louaka[t]
Hogy giülölik Teueknek illatiokat,
Semmikeppen nem alhattiak zagokat,
Nem nezhetik Teuek abrazattiokat,

Nem kesek Cyrus seregeket zerze,
Elöl iaroban Teueket erezte,
Gialogokat masod rendben kezite,

A[z]

[B₃a]

Az louag had leg vtol el erede.

Ime ket had özue erkezet vala,
Nagy siuas kialtas közöttök vala,
Viadalliok rettenetes indula,
Nagy remüles mind ket fel közöt vala,

Büzit louak nem alhatak Teueknek.
Szemelieket nem nezettek Teueknek,

Louak arczul rea nem mehetenek,
 Az vitezek alat viza terenek,
     Veuek ezekben ez dolgot vitezek,
 Louakrol le zökdösenek vitezek,
 Az Persakal gialog vinak vitezek,
 De Cyrusnak nem arthatnak vitezek,
     Sokanmind ket felöl harezon hullanak
 Verrel elegy az vizek taitekoznak,
 Vegre Cyrus elöt meg futamanak,
 Sardisban elötte el be allanak,
     Persak Croesust Sardisban be zoritak
 Hü hadnagiok vele be zorulanak,
 Körül varast vitezek meg allottak,
 Erös kü falay közze zarlottak,
     El izene Croesus Sparta varasban,
 Görög orzagban az Lacedenumban.
 . tholnapnak elötte indulasban.
 . ennenek hamar segitseg adasban,

Re

[B₈b]

Rementelen Croesusnak dolga vala,
 Mert az köuek közze szoritua vala,
 Görög segitseg sem iuthatot vala,
 Haborusag mert köztük indult vala.
     Lacedemon az Sparta varasaua,
 Tusakodot oly nagy vissza voniással,
 Nem alkhattak Tyraea hataraual,
 Mellik fel birhatna igassagual,
     Vala immaran tizennegied napia,
 Cyrus Sardisnak varasat hogy vija,
 Persiai vitezeket nogattia,
 Mongia faratsagat senki ne szannia.
     Bizonios aiandekokatis venne,
 Ki először kü falra fel mehetne,
 Cyrus zaszloiat fokra fel vihetne,
 Nagy hada közt Cyrus eszt el izene.
     Egy vitez Hyereasnak fia vala,
 Mardus neuen Persiai vala,
 Vegeze hogy Sardisz falat meg hagia,
 Ezert kiraly io tetemeniet varia.
     Nepet kiraly veg ostromnak indita,
 Nagy vakmerőkeppen varast vitata,
 Eyel nappal ben valokat faraszta.
 De ezzel Croesust, kiraly megh nem haita.
     Sardis varasanak első kirallia,

Me-

C₁a

Meles neuü kiraly volt fundaloia.
Egez Lydianak Meles volt vra.
De Sardis volt kiralnak lako vara.

Iriak hogy Melesnek egy agiasa volt,
Ki terchbenis kiraltul elet volt,
Egy Oroszlant ez vilagra hozot volt,
Chuda hogy embertül Oroszlan löt volt.

Neki az bölchek ezt iöuendöllek volt,
Hogy ha Sardis keritesen iartatna,
Az oroszlant valahonnet hordozna,
Onnet ellenseg neki nem arthatna,

Azert az Orozlannal Meles varat,
Meg kerülte az kiraly Sardis falat,
Ellensegtöl hogy ne feltene hazat,
Chak Tmolus felöl nem hordosza vala,

Rakasa mert inset temerdek vala,
Sardis vara falanak magas vala,
Tmolus vizeis allatta foly vala,
Inset strasat kiraly nem alatt vala.

Giözhetetlennek mert veli vala,
Oltalmara inset gongia nem vala,
Mardusis ostromon forgodik vala,
Inset varas falat szemleli vala.

Varbol sisakot ki eitettek vala,
Tmolus vize fele le görgöt vala,

Im

[C₁b]

Egy iambor, nem bizek vak szerencheben,
Magat bizat chak az Isten kezeben.

FINIS

EPIGRAMMATA IN

Historiam Croesi.

Est brevis: & fragili similis stat, vita, carinae

Quam maris insanis ira fatigat aquis.

Haud secus: & vite subiti vertuntur honores

Qua(m) fiuit [!] in celeri fors leuis orbe rotae.

E solio Reges quae deturbauit ab amplo

Saepius & miseris sple(n)dida regna dedit,

Efferat vt multos, nemo tame(n) inde beatus

Divino vatis creditus esse sono,

Quare age nunc animo Croesi fera fata subinde

Cautior vt fias volue reuolue tuo.

Fide opibus nunq(ue), fortunis, viribus: haec nam

Vt saepe in portu laesa carina, ruunt.

Faelix alterius potuit qui discere poenis
Extremosq(ue) bono claudere fine dies.
Nicolaus Boregető Debrecinus.

[C₂a]

A fennmaradt szöveg tehát két különböző részre oszlik. Az elsőben⁸² az athéni SOLON inti KROISOS (Croesus, Krózus) királyt, miszerint halála előtt senkit sem szabad boldognak mondani, mert a szerencse forgandó. KROISOS, aki magát pedig boldognak tartotta, azt álmondda, hogy ATYS nevű fiát dárda fogja megölni. S hiába volt a gondos előrelátás, a tragikus halál vadászat közben mégis bekövetkezett. A második rész⁸³ elbeszéli KYROS (Cyrus) perzsa király és KROISOS ütközetét. A Pteriában lefolyt küzdelem után KYROS Sardis városa alá szorítja KROISOS seregét, s itt is megfutamítják azt, amely sereg immár a várost védelmezi. A lovas sereg azért futamodott meg, mert KYROS felismerte a lovak tevékkel szembeni riadalmát, s hadának ezen előnyét kihasználta. Ezután pedig a várost veszi ostrom alá. Az utolsó két sor, amely megmaradt, SOLON intését visszahangozza, ez egyben az egész költemény erkölcsi mondanivalóját is nyújtja: „Egy jámbor ne bizzék vak szerencséiben, Magát bízza csak az Isten kezébe.”

Mindkét fennmaradt rész az elején és a végén csonka, de annak tartalma így is jól nyomon követhető a címlapon megjelölt forrásában, HERODOTOS könyveiben. Az első rész annak első könyvében a 32–35, 43, 45–46, míg a második ugyanott a 80–81, ill. a 84. fejezetben található.⁸⁴ A perzsa világbirodalom megalapítójának, CYRUS-nak története, amint ezt már KIRÁLY György kimutatta,⁸⁵ élénken foglalkoztatta a 16. századi magyar költőket. Így KÁKONYI Péter *Astia ges és Cyrus története*,⁸⁶ VARSÁNYI György *Egy szép történet a perzsi királyról*,⁸⁷ BOGÁTI FAZEKAS Miklós *Ez világi nagy sok zürzavarról*⁸⁸ és CSERÉNYI Mihály *Történet a perzsi monarchiabeli fejedelmekről*⁸⁹ c. művei mind ennek a témakörnek egyes részeit dolgozta fel.⁹⁰

A megmaradt címlap nem árulja el a szerzőt, a nyomtatvány végén álló DEBRECENI BORÉGETŐ Mihály pedig nyilván csak a záróverset írhatta. A versfőkből mindössze kétszer 25 maradt fenn. Ezek a mű értelmét magyarázó latin nyelvű szöveg két részletét alkotják: „... ESTAS CROESI LIDORUM REGIS IN... és „... CARMINIBUS PERLUBENS IN ARGU...”. Talán a szerző saját nevét is belerejtette a versfőkbe, ha igen, úgy ez a rész nem maradt fenn.

A szerzőség kérdésének tisztázására csak inkább próbaszerű kísérletet tudtam tenni. VARJAS Béla volt szíves felhívni figyelmemet a verselés helyenként primitíven régies voltára. A tizenegyesekből álló versszakok négyríműek. Ezek között

82. A₂ és B₁ levél.

83. B₂ és C₁ levél.

84. *Herodotos történeti könyvei*. Fordította GERÉB József. I. köt. Budapest 1894.

85. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1919/1921: 84–98.

86. *RMNy* 341.

87. *RMNy* 350.

88. *RMNy* 661 és 699.

89. *RMNy* 687.

90. Érdemes itt megjegyezni, hogy DEVECSERI Gábor éppen a *Kyros és Kroisos története* c. részeket fordította le külön, fordítása 1944-ben jelent meg Budapesten.

nem ritkán olyan is akad, hogy ezt a rímet mind a négyszer ugyanaz a szó (pl. a „király”⁹¹, a „volt”⁹², a „vitézek”⁹³) alkotja. A különben is sűrűn használt „vala” pedig az összesen 48 épen fennmaradt versszakból hét esetben is egymaga képezi a négyes rímet. Tíz további versszakban a négy sor közül kettőben vagy háromban is „vala” szó végzi a sort. A fennmaradt 202 sor közel egyharmadában, összesen 62 esetben egy versszakon belül két, három vagy négy alkalommal azonos szó adja a rímet. Ezek közül természetesen a „vala” vezet 39 előfordulással, vagyis az összes sorok majd egyötödében. Előfordul olyan eset is,⁹⁴ hogy egymást követően nem kevesebb, mint 11 sor végződik a „vala” szóval. (Az sincs kizárva, hogy ez még további sorokban is folytatódott a ma már ismeretlen következő lapon.) A tizenegyes sorok sem sikerültek mindig valóban tizenegy szótagúra, legalább hat is a nyomtatásban kiadott szövegben. A 202 fennmaradt sor közül hat esetben csak tíz, míg négyszer 12 szótag jutott egy sorba. A hibás sorok aránya tehát kb. öt százalék.

A fenti verselési fogyatékoságokat a 16. század korai magyar költői közül leginkább KÁKONYI Péternél véltem felismerni. Az ő *Az Asverus királyról és az istenfélő Hester királyné asszonyról való históriája*⁹⁵ ugyanilyen versformában készült.⁹⁶ A mű 98 versszakának 392 sorából 75 esetben tapasztalható egy versszakon belül ugyanannak a szónak kétszer, háromszor vagy négyszer is történt felhasználása, ezek közül a „vala” szó 51 sort fejez be. Ez 19, ill. 13 százalékos arányt ad. A szótaghibás sorok száma 21.⁹⁷ Ezek aránya tehát valamivel több, mint öt százalék.

KÁKONYI az Asverusról szóló históriáját 1544-ben a Baranya megyei Hercegszöllősről írta. Ugyanitt szerezte ma már ismeretlen évben *Az erős vitéz Sámsonról* írt históriáját.⁹⁸ (1549-ben került a már említett *Historia Astiagis regis et Cyri pientissimi monarchae . . .* című éneke, amely kiadvány nem tartalmazza nyomtatásának helyét.⁹⁹) Mindháromban felhasználta a versföket a tartalomnak latin nyelven történő rövid megörökítésére, akárcsak a most előkerült Croesus-históriában. Már HORVÁTH János felfigyelt arra a körülményre, hogy KÁKONYI a törökök által elfoglalt területen élve, érzékenyen reagált az idegen hódítással kapcsolatos minden eseményre.¹⁰⁰ Ez tapasztalható a most előkerült históriában is.¹⁰¹ Különösen a „Pannoniát ottománok foglalták” és a „Hiveidet vereted pogányok által” szövegű sorok emelhetők ki ebből a szempontból.

A fentiek alapján tehát feltételezhető, de távolról sem bizonyítható, hogy a most előkerült Croesus-históriát KÁKONYI Péter szerezte a 16. század negyvenes éveinek első felében, mert verselése munkái közül az 1544-ben írt Asverus-históriához áll legközelebb.

KÁKONYI három ismert és a fentiekben említett históriája közül az ugyancsak

91. A₃b lap 2–5. sor.

92. C₁b lap 4–7. sor.

93. B₃b lap 10–13. sor.

94. Pl. a C₁b lap alján.

95. *RMNy* 108(17).

96. *Régi magyar költők tára*. II. köt. Budapest 1880. 277–289. l.

97. Ötször tíz, 14 alkalommal 12, míg egy-egy esetben 13, ill. 14 szótag alkot egy sort.

98. *RMNy* 108(8), 439, 792.

99. *RMNy* 341.

100. *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Budapest 1957. 79. l.

101. A B₁b lap 4–15. sora jól példázza ezt.

a Cyrus-mondakörhöz tartozó *Historia Astiagis*¹⁰² 1574-ben Debrecenben jelent meg. Hasonló eredetre enged következtetni a Croesus-história végén álló latin vers aláírójának neve, a különben más forrásból ismeretlen „Nicolaus Boregető Debreceninus”. Megerősíteni látszik a debreceni eredetet az a körülmény is, hogy MANLIUS valamennyi históriáját kolozsvári¹⁰³, vagy debreceni¹⁰⁴ nyomtatvány alapján készítette. Feltehető tehát, hogy a Croesus-históriához is egy korábban, talán éppen ugyancsak 1574-ben a *Historia Astiagisszal* párhuzamosan megjelent debreceni kiadvány szolgáltatta a szöveget. Az e nyomdász által nyomtatott magyar nyelvű verses históriák közül ez az egyetlen, aminek példánya is fennmaradt, s csak 1591. évben jelent meg.¹⁰⁵ Míg további hat, példányból ma már ismeretlen kiadásról van adat a következő esztendőből.¹⁰⁶ A két, egyedül töredékből ismert kiadványa ezek alapján nyerte az 1592 tájára történt datálást.¹⁰⁷ A most napvilágra került Croesus-história címlapján pontosan feltünteti a nyomtatás helyét, évét és nyomdászát. MANLIUSnak 1599. évi tevékenységéről eddig nem volt semmi adat sem. 1598-ból Keresztúron, míg 1600-ból Sárovaron készült kiadványai maradtak fenn. A most kibontott töredék tehát az 1599. esztendőt Keresztúrhoz köti. Ez a körülmény egyben új megvilágításba helyezi e nyomdásznak a magyar nyelvű verses históriák megjelentetése terén korábbról tehát csak 1591—1592. évekből ismert tevékenységet is. Ennek alapján gondosabb vizsgálatra lenne szükség annak eldöntésére, hogy a két, csupán évszám nélküli töredékből ismert históriát¹⁰⁸ vajon valóban 1592 és nem 1599 táján nyomtatta.

A fennmaradt töredékek alapján kísérletet lehet tenni a nyomtatvány, ill. a mű terjedelmének rekonstrukciójára. A nyomtatvány beosztása egyértelműen tisztázható, hiszen annak eleje és vége egyaránt előkerült. Így tehát a nyolcadrés alakú kiadvány három, egyenként nyolc levelet tartalmazó füzetből, azaz összesen 24 levélből állt. Ezen belül a história szövege nyilván a címlevelet követő első lapon A₂a kezdődött és a meglevő, utolsó levél rektóján (C₃a) ér véget. A história négy soros versszakokból áll. Minden lapon 25 sor található, vagyis négy egész versszak és még egy további sor. Visszaszámítva az előkerült első szövegrész elejétől (A₂a) megállapítható, hogy az említett beosztás mellett a szöveggel biztosan teljesen megtöltött első lap (A₂b) egy versszak utolsó sorával kezdődött. Ezek szerint a szöveg első lapján 3, 7, 11, 15, 19 vagy 23 sor állhatott. Tekintve a zsúfolt szedésre és MANLIUS gyakorlatára¹⁰⁹ a legutolsó feltevés látszik a legvalószínűbbnek. Ez esetben ugyanis egy iniciálé, vagy kiemelő fabetű beiktatása miatt rövidült meg az első szöveglapon elhelyezhető 25 sor 23-ra. Ennek feltételezésével a Croesus-história teljes terjedelme 275 versszakra, vagyis 1100 sorra tehető. Ebből őrzött meg az utókor számára a soproni naptár kötése 202 sornyi szöveget.

102. *RMNy* 341.

103. *RMNy* 668, 694, 696, 699, 700, 702, 703, 704.

104. *RMNy* 694, 695, 703, 704.

105. *RMNy* 668.

106. *RMNy* 694, 695, 696, 700, 702, 703.

107. *RMNy* 699, 704.

108. *RMNy* 699, 704.

109. Vö. *RMNy* 699.

Végére érve a tíz, MANLIUS által bekötött könyvtábla szétbontása során előkerült nyomtatványtöredékek ismertetésének, megállapítható, hogy az rendkívül eredményes volt. Összesen 14 MANLIUS-féle termék részeit áztatták ki: ezekből hetet már ismert kiadványból, míg hét másik előzetesen teljesen ismeretlen volt. A hét ismert közül is három esetben¹¹⁰ új részekkel egészítették ki a most előkerült levelek a korábban napfényre jutott darabokat. A 14 közül tehát csak négy esetben¹¹¹ áztattak ki olyanokat, amik már korábbról is ismert kiadvány meglévő leveleinek ismétlődései.

Az újdonság mértékét még kézzelfoghatóbban lehet érzékelni, ha nem csak bibliográfiai egységekben, hanem az előkerült nyomtatványok felületében kerül kifejezésre egyrészt a már ismert részek ismételt előfordulása, másrészt a kiegészítő szövegrészek és végül a minden szempontból teljesen új aránya. Miután a kibontott levelek Németújváron fólió-, Sopronban negyed- és Budapesten nyolcadréte alakúak, ezeket a megfelelő összevetés végett közös nevezőre, azaz nyolcadrétre kellett hozni. Ilyen felülettel számolva Németújváron 248, Sopronban 202 és Budapesten húsz, vagyis összesen 470 nyolcadrétnek megfelelő méretű papírlével került elő. Ezek közül átfedés a már korábbról ismerttel 101, kiegészítő szövegrész 250, ismeretlen kiadvány 119 egység, vagyis százalékos megoszlásban e három kategória 21.5, 53.2 és 25.3. Az újdonság arányát legjobban az teszi szemléletessé, ha arra figyelünk, hogy mi az, ami mint nyomtatványrész korábban ismeretlen volt. Ennek aránya — két utóbbi kategória összesítésével — nem kevesebb, mint 78,5 százalék. Ha az ember belegondol, úgy ez az arány megdöbbentő és elgondolkasztó. Ez azt jelenti, hogy a most kibontott papírfelület több mint háromnegyede olyan nyomtatást hordoz, ami korábban ismeretlen volt.

A mennyiségi fölbecslés után talán nem felesleges áttekinteni a fentiekben ismertetett kiegészítések, ill. újdonságok jelentőségét. A latin nyelvű úrlap (2. ábra), feltehetően a hazai protestantizmus szervezeti életének egy igen korai és érdekes dokumentuma. A GABELMANN-féle *Monomachia* kiegészítő íve a latin nyelvű szövegnek nem csak első kiadásaként, de szövegváltozat mivoltában is újdonságot jelent. A német nyelvű ónaptár 1584-re (5. ábra) nem csupán a hazai protestánsoknak a pápai, sőt császári rendeletekkel szembeni dacolását dokumentálja, hanem még nyomdatörténetileg is érdekes, minthogy általa két kiadvány elkészítését lehetett a hasonló szedés során nyomon követni. A kis német nyelvű imakönyv (6. ábra), mint e nyelven legkésőbbben megjelent, jól beleilleszkedik MANLIUS már ismert kiadványai közé.

Részletesebb értékelést igényelnének az újonnan előkerült protestáns, horvát nyelvű nyomtatványok. A nyelvi vonatkozások kifejtését HADROVICS László külön ismertetés keretében már vállalta. Itt tehát most csak arra szükséges felhívni a figyelmet, hogy a legkésőbbben készült horvát nyelvű protestáns kiadvány a legutóbbi évekig a fentiekben többször is említett, sőt Sopronban most töredékeiben ki is áztatott BRENFÉLE posztillás kötet volt, amely Regensburgban, 1568-ban jelent meg. A közelmúltban fény derült arra, hogy MANLIUS utódának, FARKAS Imrének keresztúri műhelyében 1609. és 1611. években két részből álló horvát nyelvű protestáns énekeskönyv is készült Grgur MEKINICH (Pythiraeus) össze-

110. *RMNy* 532, 618, 704.

111. *RMNy* 599, *RMK* I. 378, *RMK* II. 198, 199.

állításában.¹¹² Most azután magának MANLIUSnak a nyomdájából is előkerült egy egyleveles (3. és 4. ábra), továbbá egy terjedelmesebb lutheránus imákat tartalmazó kiadvány is horvát nyelven. Tekintettel arra, hogy a horvát protestantizmus emlékei szinte nyomtalanul elpusztultak az ellenreformáció során, a most kibontott dokumentumok rendkívüli jelentőségűeknek mondhatók.

De a magyar nyelvű újdonságok sem jelentéktelenek. Az 1604. esztendőre készült naptár (8. ábra) MANLIUS feltételezett, de bizonyosra még nem vehető kalendáriumsorozatának jelentős dokumentuma. FRANKOVICS Gergely munkájának első kiadásából (1. ábra), amely egyben az első magyar nyelvű orvosi tárgyú nyomtatvány is, a korábbi, csupán néhány levél terjedelmű töredékéhez most szinte a teljes kiadvány napvilágra jött. Irodalomtörténetileg legfontosabbak a két magyar nyelvű verses história töredékei. Az Eurialus-história már meglevő ívéhez most további levelek járultak, ami lehetővé tette a hiányzó részek beosztásának pontos rekonstrukcióját. Legjelentősebbnek azonban a most előkerült Croesus-história (9. ábra) minősíthető. Ez ugyanis nem csupán arra derített fényt, hogy MANLIUS 1599-ben hol tevékenykedett, hanem olyan szöveg, ami korábról teljesen ismeretlen, 16. századi magyar nyelvű verset őrzött meg. A magyar költészetnek korai, feltehetően még a 16. század első feléből származó, így rendkívüli értékűnek mondható emléke bukkant elő.

Visszatérve az újdonságok nagy arányára, érdemes szemügyre venni a hazai 16. századi MANLIUS-féle nyomtatványok nyilvántartott példányszámát a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány alapján, tekintetbe véve most a varasdi publikációkat is. Ezek szerint az 54 bibliográfiai egységből 13 (24 százalék) csak irodalmi említés alapján ismeretes, 7 (13 százalék) egyedül kötéstáblákból kizártott töredék formájában, 15 (28 százalék) csupán egyetlen példányból, 8 (15 százalék) mindössze két példányból, míg 11 (20 százalék) három vagy több példányból ismeretes. Ez is jól mutatja, hogy milyen rendkívül magas — közel kétharmad — az eltűnt, ill. szinte csak a véletlennek köszönhetően fennmaradt kiadványok aránya. Ebbe a csoportba sorolhatók ugyanis nem alaptalanul a kizárólag csak töredékekből, ill. egyetlen példányból ismeretes nyomtatványok. Ha ehhez hozzávesszük a mostani áztatás újdonságainak 78,5 százalékos arányát, úgy joggal kell arra a következtetésre jutni MANLIUS, de feltehetően a többi, a 16. században Magyarországon működött nyomdász működését illetően is, hogy kiadványaiknak valószínűleg csak viszonylag kis része maradt meg napjainkig.¹¹³

A most ismertetésre került kötéstáblabontások valóban rendkívül eredményes volta nem kis részben arra vezethető vissza, hogy — ismereteink szerint — most első alkalommal nem öletszerűen azokat a sérült táblájú köteteket vették elő, amelyekből már kikandikált valamilyen korai — lehetőleg magyar nyelvű — nyomtatvány, hanem egy hazai, 16. századi nyomdász felismert könyvkötői tevékenysége során előállított kötéseinek tervszerű átvizsgálására került sor. Ez a leghelyesebb megoldásnak tűnik több szempontból is. Amint a fenti ismertetések is mutatják, egyetlen műhely termékeinek meghatározása gyakorlatilag sokkal eredményesebb, mint a különböző eredetű kötések esetében. Az az igény, hogy ehhez fel kell ismerni előzetesen a korai magyarországi nyomdákkal kapcsolatos könyvkötői műhelyek termékeit, megtermékenyítheti a kötésekkel foglalkozó

112. *Magyar Könyvszemle*. 1967. 281. l.

113. Vö. *Magyar Könyvszemle*. 1966. 63–66. l.

kutatásokat is. Az ilyen komplex vizsgálódás ugyanakkor igen serkentően visszahathat a nyomdászattörténetre is, hiszen a számos új körülmény és adat jelentősen előbbre viszi a problémák tisztázását.

Helyesnek, sőt szükségesnek látszik a fentiek után, hogy hazai nyomdáink történetének legrégibb korszakait fedő, nem ritkán rendkívül sűrű homályt, levéltári adatok hiányában, elsősorban könyvkötéseik felismerése és azt követően az ezekben fennmaradt nyomtatványok kibontása, majd meghatározása, végül pedig az ezekből levonható jogos következtetések útján kíséreljük meg elosztatni. A nyomdákhoz kapcsolódó könyvkötői műhelyek ugyanis, amint ezt MANLIUS példája is jól bizonyítja, a kötéstáblák merevítéséhez nagymértékben saját makulatúráikat használták fel. Ez a gyakorlat Magyarországon a török hódoltság másfél évszázadára jellemző, így a most alkalmazott módszer ebben a korban használható.

A régi könyvek tábláinak szétbontása természetesen a legnagyobb körütekintéssel, szakképzett restaurátorok igénybevételével végezhető csak. Nem szabad ugyanis az esetleges hozzáértés nélküli barbárkodással kárt okozni a régi kötésekben és az azokban meghúzódó dokumentumokban. Ha nincsenek meg a megfelelő feltételek a szakszerű kötésbontáshoz, akkor inkább halasszuk el ezt a munkát, hiszen a töredékek ott még további esztendőket is biztonságosan átveszélhetnek, ahol már évszázadokon keresztül fennmaradtak. Ha viszont a kötések felderítése és azoknak az egyes nyomdákhoz való tartozásának bizonyítása már megtörtént, a szakszerű bontás és visszakötés biztosítva van, amint ez MANLIUS esetében történt, úgy csak javasolni lehet az ilyen jellegű munkálatok elvégzését. Ismertetésünk ehhez jelentsen biztatást.

Drucke in den Einbanddeckeln von Manlius

G. B O R S A

Joannes MANLIUS war eine interessante Buchdruckergestalt am Ende des 16. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Zwischen 1575 und 1580 lebte er in Laibach, in der Hauptstadt der damaligen Krain, und betätigte sich hauptsächlich im Dienste der slovenischen Protestanten. Unter dem Druck der immer stärker werdenden Gegenreformation übersiedelte er dann nach Ungarn, wo er vom Jahre 1582 bis zu seinem Tode im Jahre 1605 arbeitete. Unter der Obhut hochadeliger Patrone wechselte er hier öfters den Ort seiner Tätigkeit, aber mit Ausnahme von Varaždin in Kroatien blieb er meist in den westungarischen Komitaten Sopron (Ödenburg) und Vas (Eisenburg), auch dort mehr in den westlichen Gebieten, also in dem heutigen Burgenland (Österreich).

Dem Verfasser gelang es vor einiger Zeit die Buchbindertätigkeit von MANLIUS zu erkennen und auf Grund der gebrauchten Stempeln sie zu beweisen. Diese seine Entdeckung publizierte er auch in dem vorigen Band dieses Jahrbuches. Mehr als zwei Duzend MANLIUS-Einbände wurden bisher identifiziert, zehn Stücke davon wurden jetzt planmässig und sachgemäss auseinandergenommen um das in diesen vorfindbare und diesen zur Stärkung gebrauchte Makulaturpapier untersuchen zu können. Dieser Artikel befasst sich mit so zum Vorschein geratenen Druckbruchstücken. Von diesen ist das Einzige, das nicht aus der Werkstatt von MANLIUS stammt, der Postillenband von BRENZ in kroatischer Sprache, der in 1568 zu Regensburg erschienen ist und der bis zur letzten Zeit für den ältesten protestantischen Druck in kroatischer Sprache gehalten wurde.

Von den weiteren 14 MANLIUS'schen Druckbruchstücken sind 7 Stücke von ganz unbekanntem Werke, drei reichen weitere Ergänzungen zu anderen Einbänden entnommenen Werken, nur in 4 Fällen fand man Teile bekannter Drucke. Unter den aus der Unbekanntheit aufgetauchten Werken sind nebst dem Bruchstück eines im Jahre 1582 angefertigten Formularblattes (Abb. 2.) in lateinischer Sprache auch zwei deutsche Drucke: der eine ist ein julianischer Kalender für das Jahr 1584 (Abb. 5.), das andere ist ein Bruchstück eines lutherischen Gebetbuches (Abb. 6.) aus der Zeit der Jahrhundertwende. Die beiden protestantischen Werke in kroatischer Sprache sind von hervorragender Bedeutung: das Eine ist höchstwahrscheinlich in Varaždin im Jahre 1587 angefertigt worden und enthält in der Form eines einblättigen Plakates Teile protestantischer Gebete (Abb. 3. und 4.), das Andere ist umfangreicher, ein Teil eines lutherischen Gebetsbuches (Abb. 7.), es ist ebenfalls anzunehmen, dass der Druck aus der Zeit der Jahrhundertwende stammt. Von den beiden unbekanntem Drucken in ungarischer Sprache enthält das Eine Stücke von einem Kalender für das Jahr 1604 (Abb. 8.). Das Andere ist aber für die Literaturgeschichte sehr wichtig: es enthält Teile der früher ganz unbekanntem *Croesus-Historie* (Abb. 9.). Es wurde im Jahre 1599 in Keresztúr (Deutschkreutz) angefertigt.

Bis zur Zeit waren 54 MANLIUS-Werke aus Ungarn bekannt, die jetzt dazu gekommenen 7 Werke sind ein bedeutender Zuwachs. Wenn man die Oberflächen rechnet, tragen 78,5 Prozent der aus Einbanddeckel herausgelösten Papierblätter früher unbekanntem MANLIUS-Drucke. Diese ausserordentlich hohe Zahl der Neufunde ist vor Allem der Tatsache zu verdanken, dass zum erstenmal die erkannten Einbanddeckel von einem in Ungarn am Ende des 16. Jahrhunderts tätigen Buchbinder zielbewusst auseinandergenommen wurden um mit den so erhaltenen Dokumenten Weiteres über diese Werkstatt zu erfahren. Die Ergebnisse entsprachen dem gesetztem Ziel in jeder Hinsicht.

